

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2005

Karolinernas krigarära
Finska och svenska soldater efter
1808–1809

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Karolinernas akillesval

Krigaräran inom den karolinska armén under stora nordiska kriget (1700–1721)

VILLE SARKAMO

Den 16 februari 1714 var det högre befälet samlat till krigsråd på Storkyro prästgård. På plats var även kyrkoherden i Storkyro, Nils Aejmelaeus, som senare nedskrev en belysande skildring av händelseförloppet. Armén hade fått besked om att en stark rysk här var i antågande. Under rådslaget ansåg befälhavaren för de svensk-finska styrkorna, generalmajor Karl Gustav Armfelt (1666–1736) det bäst att inleda striden på det närbelägna fältet invid Napo by. Största delen av de närvarande officerarna motsatte sig emellertid att stridigheterna skulle upptas innan det österbottniska uppbådsmanskapet hunnit fram i större utsträckning. Det föreslogs även att man skulle attackera den fiendliga hären på skogsvägen mellan Storkyro och Ilmola, innan den hunnit vila upp sig efter den långa marschen. Armfelt avvisade emellertid detta förslag och drev igenom sin egen ståndpunkt.¹ Hans armé på cirka 5 000 man ställde upp sig i slagordning på fältet vid Napo i Storkyro.²

Den 19 februari drabbade arméerna häftigt samman. Det karolinska infanteriet inledde med ett lyckat anfall i tät snöyra, vilket föranledde en överraskande kringgående manöver från ryskt håll, varvid Armfelts armé blev fullständigt omringad. På ett ögonblick förvandlades striden till ett blodbad som resulterade i att cirka 2 000 soldater ur den svenska arméns finska regementen jämte värvat manskap låg kvar döda på fältet, medan de överlevande

¹ *Miscellanae* ur spridda källor 1561–1801, Band 7, fol. 245–246v, Grönbladiska samlingen, RA, kopia gjord av J. E. A. Grönblad efter ett dokument som uppbevarades på Storkyro prästgård ända till år 1792.

² C. Armfelt till J. A. Meijerfelt 12.3.1714 (stridsskildring). Publicerad i J. O. Hanula, *Napuen taistelun*. Sotakorkeakoulun Upseerikerhon julkaisuja N:o 5. Liite I (Helsinki 1929), s. 89–95.

skingrades över hela södra Österbotten.³ Striden hade endast tagit två timmar i anspråk, men var en av de blodigaste under stora nordiska kriget. Trots den dystra utgången var den inte enbart en förlust för befälhavaren, eftersom han valt att slåss och därigenom räddat sin krigarära.

I föreliggande artikel undersöks krigarärens inflytande på karolinernas levnad och deras beslut under den senare hälften av den svenska stormakts-tiden, d.v.s. under stora nordiska kriget (1700–1721). Karolinerna⁴ analyseras i egenskap av krigare. För deras del var krigaryrket ett levnadssätt, och krigandet, liksom själva kriget, färgade deras världsbild i hög grad. Bland krigarna fanns såväl adliga som ofrälse officerare samt volontärer som sik-tade på en karriär som officerare. Samtliga delade adelns traditionella syn på krigarlivet.

Krigarlivet och den världsbild som bestäms av krigaräran kan betraktas som ett allmänmänskligt tankemönster som förekommit bl.a. inom Amerikas indiankulturer, hos zuluerna i Afrika, samurajerna i Japan samt i det antika Rom. Den skriftliga och muntliga traditionen inom olika kulturer har förmedlat historier om ryktbara krigare från generation till generation. Skildringarna av hur krigarens liv skiljer sig från andras är välkända även ur fornnordiska myter om dödsriket. Fallna krigare och anförare kom till Valhalla, medan de som dött av ålderdomsskröplighet eller i sotsängen fördes till Hell.⁵

Begreppen heder och ära har definierats på olika sätt. Enligt Svenska Akademiens ordbok går etymologin för substantivet heder tillbaka på verben att omfatta eller fatta. Etymologin tyder alltså på att heder är något man har och bör vara beredd att försvara, eftersom man kan mista den.⁶ Utöver begreppet heder använde man sig av begreppet 'ära' och det franska *honneur* för att be-

³ Hannula, s. 116–124; Eirik Hornborg, *Karolinen Armfelt och kampen om Finland under Stora nordiska kriget* (Helsingfors 1952), s. 198–213, 303–307. Hornborg behandlar även problematiken kring uträkningen av förluster i allmänhet.

⁴ *Ordbok över svenska språket*. Utgiven av Svenska Akademien. Band XIII (Lund 1935), s. 604. Enligt ordboken avser 'karoliner' endast personer som slagits i Karl XII:s armé, men termen används även i vidare mening om till exempel soldater på Karl XI:s tid.

⁵ Anne Holtsmark, *Fornnordisk mytologi. Tro och myter under vikingatiden* (Lund 1992 [1970]), s. 47, 61–62; Jari Eilola, *Rajapainoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Bibliotheca Historica 81 (Helsinki 2003), s. 52, 148–150.

⁶ *Ordbok över svenska språket*. Band XI (Lund 1932), s. 602.

En krigare på ärans Parnass. Krigaren, omgiven av militära insignier har ett stadigt grepp om de ärans symboler han erövrat, svärdet och kommendörsstaven. David von Kraffts verk om fältmarskalk C. G. Rehnschiöld. Ur verket citeras Jöran Nordberg, Hwad en christelig soldat är, när Gud honom utrustar, styrcker och hielper... [Carl Gustav Rehnschölds likpredikan, Stockholm 1723].

teckna en krigare eller adelsman. Språkbruket var skiftande, och någon skarp gräns kan inte dras mellan dessa tre.⁷

Heder och ära har även betraktats som betecknande för adeln, eftersom äran bestämde en adelsmans ställning. De adligas gruppethos handlade framför allt om att bibehålla avståndet till de lägre stånden. Så länge en adelsman hade heder och ära i behåll tillhörde han de adligas krets, men ärelös och vanhedrad uteslöts han ur den. En adelsman som uteslöts ur sin krets förlorade i och med detta själva grunden för sin identitet, det som hade skilt honom från de lägre stånden. Härigenom miste hans liv sin betydelse. Därför valde en adelsman mången gång hellre att riskera livet än heder och ära.⁸ I detta sammanhang betonas alltså kopplingen mellan heder och ära och den utvaldhet som en hög samhällsställning och därmed vidhängande förpliktelser innebar.

Heder och ära har också uppfattats som ett tudelat begrepp, där heder och ära dels handlar om hur man själv värderar sig, samtidigt som det också handlar om omgivningens bedömning. Heder och ära har också betecknats som ett symboliskt kapital. Dessutom har heder och ära betraktats som en individuell rättighet som erhålls då tre grundvillkor uppfylls. För det första kan man förlora sin heder och ära, för det andra måste man följa vissa regler för att behålla dem inom sin så kallade heders- och ärogemenskap (i föreliggande artikel krigarnas krets), och för det tredje måste denna gemenskap ha minst ett uttryck för sin rättighet. Heder och ära har också handlat om ens lott i tillvaron i ett socialt sammanhang. I den meningen har heder och ära inte varit ett privilegium för någon särskild grupp i samhället, utan var och en har haft (och har) sin heder och ära. För övrigt är varje hänvisning till heder och ära specifik, varför det inte alltid är meningsfullt, eller ens fullt möjligt, att ge en exakt definition av begreppen.⁹ Av den anledningen är det bäst att närma sig ämnet ur de infallsvinklar som dikteras av föremålet för vårt studium.

⁷ Se till exempel den litteratur som hänvisas till i fotnoterna 10, 18, 24, 46, 53 och 65.

⁸ Norbert Elias, *The Court Society* (Oxford 1983), s. 93.

⁹ Frank Henderson Stewart, *Honor* (Chicago 1994), s. 145–146; Olli Matikainen, *Verenperijät. Väkiälyä ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*. Bibliotheca Historica 78 (Helsinki 2002), s. 96; Satu Lidman, 'Häpeän merkityksestä ja hyödyntämisestä rangaistuksissa', *HAIK* 2002, s. 263. För en jämförelse med hantverkarhedern, se Dag Lindström, 'Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättsskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden', *HT* 1994, s. 535–541.

Inom nutida historieforskning anses heder och ära relatera till alla stånd och samhällsklasser och inte vara ett privilegium för adeln eller överklassen. Även om analysen i sig är korrekt, bör man som historiker trots allt notera att det var adeln och krigarna som i tidigmodern tid benämndes ärans stånd eller äroståndet.¹⁰ Flera forskare har dessutom konstaterat ett tydligt samband mellan rådande krigar- och manlighetsideal även i modern tid. Krigaren har betraktats som en måttstock för sann manlighet, och den man som utfört en modig handling i samklang med krigaridealet har prisats både i det civila samhället och i krigarnas krets.¹¹

Det var i synnerhet i fråga om döden som krigarhedern skiljde sig från andras. Krigarens världsbild hängde nära samman med det ideal Homeros presenterar i *Iliaden* i form av Akilles val. Hjälten Akilles, den störste av antikens krigare, fick välja mellan ett fredligt och långt liv upp i hög ålder eller en kort och intensiv krigarbana, höljd i ovansklig ära. Akilles valde det senare och föll i det trojanska kriget, varigenom han vann ett odödligt rykte. I krigarens liv har alltså strävan efter ära och ett odödligt rykte utgjort ett ideal som betraktats som ett värde i sig, ett särdrag som skiljt krigarna från andra samhällsmedlemmar. I praktiken uppstod en dylik valsituation i mycket utsatta lägen, där det gällde att antingen fäkta och fly eller ge sig. Även om man kan finna paralleller till de uttryck krigarären tog sig på andra håll i det dåtida samhället finns det sålunda anledning att beakta dess särdrag.

I föreliggande artikel har jag inte valt att göra en jämförelse mellan krigarären och de hedersbegrepp som omfattades av andra grupper i samhället, utan helt fokuserat på dess särdrag. I detta sammanhang bör dock påpekas att snart sagt varje kultur ger upphov till en särskild krigarkultur som styrs av normer som skiljer sig från det övriga samhällets men som även är underkastad de allmänna normerna inom denna kultur. Därför säger krigarkulturen i ett specifikt samhälle inte bara något om sig själv, utan även om det omgivande samhället och dess kultur. En bredare upplagd undersökning skulle säkerligen i och för sig vara fruktbar. I allmänhet har heder och ära studerats ur kriminalhistoriskt perspektiv. Begreppen har även varit centrala i studier

¹⁰ Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndpersoner i Finland 1721–1870*. Översättning av Eva Stenius (Stockholm 1982), s. 59–61.

¹¹ Magnus Perlestam, ”Såsom en skyldig och oförfärad soldat och Tjänare.” Mod i Karl XI:s krigsartiklar, Christina Kjellson, Sven Olofsson & Per Sörilin (red.), *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu* (Umeå 2004), s. 63.

av enskilda fenomen, som t.ex. dueller. Till följd av den höga abstraktionsnivån samt svårigheterna att ge en klar definition av begreppen heder och ära har dessa inte ägnats något heltäckande studium inom historievetenskapen.

I föreliggande artikel definieras heder och ära framför allt som en sammanhållande struktur av oskrivna regler som krigarna växte in i och som krigare *in spe* ofta uppfostrades till från barnsben, varför den färgade hela deras världsbild. Det handlade alltså om en övergripande struktur som angav kretsens normer, dess hederskodex. Detta innebar dessutom att var och en själv utvärderade sin egen position i kretsen, en position som bestämdes av ens heder och ära. Samtidigt utgjorde äran ett viktigt ideal och ett mål för krigarlivet.¹²

Hederskodex kan alltså framför allt ses som en övergripande struktur som anger normerna för hur man bör handla och leva inom en viss grupp. Kodex betonade framför allt de dygder var och en skulle vinnlägga sig om och de laster som skulle stävjas. Dygderna och lasterna betecknas inte enbart i termer av heder och ära, utan förekommer även i form av epitet i skriftliga källor som behandlar krigarlivet. I vissa fall är epitetet inte explicita, men anas lätt mellan raderna. Dessa epitet klär hederskodex i ord som underlättar förståelsen för forskare av senare generationer.¹³

En grupps interna hederskodex består av oskrivna regler som är självklara för gruppens medlemmar. Med dessa går de oskrivna reglerna förlorade för all framtid, varefter forskningen hänvisas till hur reglerna återspeglas i skriftliga källor. De uppgifter som erhålls är emellertid inte helt exakta, och vi får endast små kikhål in i forna tiders krigares levnadsvärld och etik.¹⁴ I forskningen bör detta tas i beaktande, även om det inte hindrar att det trots allt går att få en rätt klar bild av hur begreppen heder och ära uppfattades under en given tidsepok genom att sammanställa en tolkning av epokens normativa källmaterial med en granskning av det beteende den tidens människor *de facto* uppvisade.

Den huvudsakliga normativa källan för min artikel består av Karl XI:s krigs-

¹² Ville Sarkamo, *Kunniiaan tuomitut. Kunniakoodiston hallitsema karoliinisotureiden elämä 1600–1700-lukujen vaihteessa*. Otryckt avhandling *pro gradu*, Jyväskylän yliopisto 2004, <http://selene.lib.jyu.fi:8080/gradu/v04/G0000672.pdf>.

¹³ Sarkamo, s. 3–4.

¹⁴ Se även Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormakstiden* (Stockholm 1989), s. 20–23.

artiklar från 1683, som var i kraft ända till år 1795.¹⁵ Dessa artiklar har stor tyngd för att det framför allt är i text av detta slag, jämförbar med lagtext, som de rådande etiska normerna presenteras, med betoning på vad som ansågs acceptabelt och eftersträvansvärt liksom det som var förbjudet och skamligt. Ett annat regelverk för krigare som konsulterats är Julius Richard De la Chapelles *Een militairisch exercitiae book* från 1669, på sin tid ett rättesnöre i Sverige. Boken tar upp de skyldigheter och åligganden samt dygder som förutsattes av militärer av olika rang. Boken är viktig också för att det är en skildring av krigarens förpliktelse och dygder sammanfattad av en överstelöjtnant som börjat som vanlig soldat i ledet, vilket innebär att hans infallsvinkel skiljer sig något från den sedvanliga. Den normativa bild av krigaräran som källorna förmedlar bör förstås som ett ideal som ofta var mycket fjärran från verkligheten, men som icke desto mindre är relevant för ett teoretiskt studium av ämnet.

Utöver det normativa materialet har jag närmast använt mig av tryckta källor som refererar till slagen vid Storkyro och Poltava. I källkritiskt hänseende är det exempelvis av stor betydelse att generalmajor Armfelts och generalmajor Roos berättelser nedtecknats i efterhand, i syfte att försvara deras ära, och att det inte är frågan om objektiva krigsskildringar. Via källorna förmedlas den betydelse som krigaräran hade i krigarnas verklighet. I beaktande av min frågeställning har jag även använt mig av exempel som presenterats av tidigare forskning. På grund av källornas natur är det närmast frågan om fall som berör det högre befälet, men officerarnas handlingssätt i de beskrivna fallen kan för det mesta generaliseras till krigare av lägre rang.

Inledningsvis analyserar jag den socialhistoriska verklighet som bidrog till konstruktionen av en krigaridentitet. Därefter följer en mer ingående granskning av de normer som återspeglas i krigarnas hederskodex. De senare avsnitten utgörs av en analys av hur hederskodexen påverkade krigarna i de valsituationer de konfronterades med i realiteten. Med utgångspunkt i den uppkomna konflikten mellan krigaräran som ideal och praxis har jag eftersträvat att gestalta den tidens människors värld på ett mångsidigt sätt.

Krigarens sociokulturella bakgrund

Innan vi går in på en närmare gestaltning av den föreställningsvärld som påverkade levnadsbanan för en militär i Sverige under stormaktstiden skall

¹⁵ Harri Tuure, 'Suomen sotilasrikoslainsäädännön kehityksestä', *Lakimies* 4/1998, s. 573–574.

vi granska krigarnas verklighet under uppväxtåren och längre fram i livet. Kriget och militariseringen av samhället satte sin prägel på deras levnad. Under det karolinska enväldets tid var Sverige en stormakt som tillskansat sig en maktposition i Nordeuropa med vapen i hand. Landets styrdes av krigarkungar, och även den civila administrationen och civila ämbeten utformades i stor utsträckning efter militära mönster.¹⁶ Dessutom favoriserades militärerna i indelningen av kronans ämbeten. Enligt den statliga rangordningen jämfördes den kapten med en hovrättsassessor, även om det i verkligheten var betydligt lättare att bli kapten än assessor.¹⁷ Att rangordningen även i övrigt favoriserade militärer bestyrks av att endast tre av de fjorton högsta graderna på skalan var civila.¹⁸

Det var alltså inte förvånande om en ung adelsman som stod i beråd att välja mellan pennans eller svärdets väg, d.v.s. den civila eller den militära banan, ofta valde svärdets under den svenska stormaktstiden. För dem bland adliga och ofrälse som valde krigarbanan erbjöd de ständigt växlande kriget en möjlig väg till rikedom, ståndsväxling och karriär. I fredstid var militär tjänstgöring utomlands ett alternativ.¹⁹ Ett exempel på detta är greve Adam Ludwig Lewenhaupt, som ursprungligen riktat in sig på en karriär som diplomat, var ovanligt lärd och hade erhållit tillnamnet ”den latinske översten”, eftersom utsikterna inom ämbetsmannafacket varit skrall och han hade beslutit sig för att ”gripa till värjan och mine förfäders ämbete”.²⁰ Eftersom krigarbanan betraktades som en av de viktigaste vägarna till en karriär var det inte bara personer inom krigarståndet som valde svärdets väg.²¹

¹⁶ Onni Korhonen, *Kaarle XII:n kenttäarmeijan huolto sotaretkillä vuosina 1700–1701 mannereurooppalaisten huoltojärjestelmien näkökulmasta*. Historiallisia tutkimuksia 89 (Helsinki 1974), s. 58–60; Seppo Tiihonen & Heikki Ylikangas, *Virka, valta, kulttuuri: suomalaisen hallintokulttuurin kehitys* (Helsinki 1992), s. 54.

¹⁷ Sten Carlsson, *Bonde–präst–ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar* (Stockholm 1962), s. 18–19.

¹⁸ Göran Göransson, 'Virtus Militaris', Göran Rystad & Eva Österberg (red.), *Officiersideal i Sverige 1560–1718*, Bibliotheca Historica Lundensis 68 (Lund 1990), s. 61. Här bör påpekas att det även fanns civila ämbetsmän bland de kungliga rådsherrarna, som stod ovan om rangskalan.

¹⁹ Korhonen, s. 60–63.

²⁰ *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse med bilagor*. Historiska Handlingar 34:2, utgiven av Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Samuel E. Bring (Stockholm 1952), s. 9–11; Gunnar Artéus, 'Lewenhaupt, Adam Ludwig', *Svenskt biografiskt lexikon* bd XII (Stockholm 1979), s. 618–621.

²¹ Carlsson, s. 34–39.

I de flesta fall präglades bakgrunden för dem som valde krigarbanan trots allt av den ståndsmidvetenhet som kringsskar tankevärlden för människorna i Europa under tidigmodern tid och befästes i deras levnadssätt och sociala umgänge. I ståndssamhället föddes man till sitt stånd och var tvungen att lära sig leva, tänka och handla i enlighet med ett ståndsmässigt uppförande. Den medfödda ojämlikheten människor emellan ansågs vara en naturlig del av den av Gud givna världsordningen, där var och en innehade den plats bland sina gelikar som han fått vid födelsen. Denna världsbild presenterades i den så kallade läran om de tre stånden, där varje stånd hade en klart given uppgift och ställning i samhället.²²

Utöver den svenska indelningen i fyra olika stånd: adeln, prästerskapet, borgarna och bönderna, användes ståndsbegreppet även för att beskriva mindre särgrupper inom stånden. Man talade bl.a. om krigarståndet, som ansågs ha klara och tydliga särdrag. Inom befälet gick krigaryrket vanligtvis i arv från far till son, och man gifte helst in döttrarna i bekanta officersfamiljer.²³ Vidare gjordes en indelning i olika referensgrupper, såsom t.ex. officerarna. Officerarnas levnad bestämdes av hederskodex för krigare, där det förutsattes att samtliga militärer uppvisade ett beteende som gagnade gruppen som helhet.²⁴

En blivande krigare växte upp i en hierarki som bestämdes av ståndssamhällets värderingar och föreställningsvärld, i vilken människor av naturen ansågs olika värda. En förnäm yngling lärde sig handla, bete sig och tänka enligt det som förutsattes av hans ätt och stånd. Hans adliga härstamning

²² Om läran om de tre stånden och dess legitimering, se t.ex. Englund, *Det hotade huset*, s. 25–53; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 1999), s. 161–170; Tiihonen & Ylikangas, s. 21–25; Wirilander, *Herrskapsfolk*, s. 9–28, 71–74. I Sverige kompletterades läran om de tre stånden med ett fjärde, bondeståndet, varför man även talade om läran om de fyra stånden.

²³ Wirilander, *Herrskapsfolk*, s. 59–61; Kaarlo Wirilander, *Officerskåren i Finland under 1700-talet* (Stockholm 1964), s. 153–154. I Finland blev år 1728 88 % av officerssönerna militärer. Björn Asker, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*. Studia Historica Upsaliensia 133 (Uppsala 1983), s. 41–43. Eftersom de interna skillnaderna inom stånden, och särskilt inom adeln, var mycket stora har man inom forskningen ofta gått in för andra indelningar än den traditionella ståndindelningen. Dessa indelningar är huvudsakligen näringsbaserade. Asker delar t.ex. in det svenska samhället i de sociala huvudgrupperna storgodsägare, militära och civila ämbetsmän, borgare och bönder. Utanför denna indelning finns ytterligare tjänstefolk och lösdrivare. Huvudgrupperna indelas ytterligare i ett flertal undergrupper.

²⁴ Wirilander, *Officerskåren i Finland under 1700-talet*, s. 102–106.

framgick framför allt av hur hans levnadssätt, klädedräkt och umgängesvanor skiljde sig från folkets.²⁵

I synnerhet de unga adelsmännens utbildning beaktade på många sätt att riket befann sig i krig. För en befordran krävdes det vid 1600-talets slut av underofficerare och korpraler åtminstone enkla teoretiska kunskaper i alla vapenslag. Dessa krav var emellertid alltjämt i hög grad av principiell natur, och i krigstid mättes befällets kompetens framför allt i ådagalagd skicklighet. Utbildning blev inte ett ovillkorligt krav för befordran före slutet av 1700-talet. I slutet av 1600-talet var antalet officerare som erhållit någon form av teoretisk utbildning ungefär lika stort som antalet officerare som helt saknade formell utbildning.²⁶

Uppväxten för en krigare präglades av symboler och allegoriska berättelser om ridderlighet och manliga dåd. Svärd, harnesk och vapen bidrog till fantasier om anfädernas mytomspunna valplatser. Släktraditionen, antika berättelser om krigarhjältar och de götiska myter som propagerades uppblandade med kristendom förtäljde om hjältemodiga offer och manliga bragder som höljt tidigare släktled i ära och berömmelse.²⁷ Även i konsten avbildades *ardua virtuti via*, mandomens svåra och smärtafyllda väg, som slingrade sig uppför en brant till ärans parnass. På ett kopparstick kan man exempelvis se en krigaryngling omgiven av den militära banans insignier.²⁸ På detta vis gjorde man klart för krigarna att de inte var som andra i sin hemtrakt, utan ämnade för något större.

Syftet var att styra krigarlivet med hjälp av idealiserade rollmodeller. Magnus Gabriel De la Gardie, som varit rikskansler och stått i spetsen för Karl XI:s förmyndarregering, skrev i sin plan för unga adelsmäns peregrinationer, d.v.s. resor utomlands i bildande syfte, att en yngling skulle utföra samtliga övningar och studera ”dugeligt” för att bli ”förfaren”, men även bli ”skicklig” och ”capablig” så att han kunde tjäna sin konung och sitt rike väl i det civila eller militära.²⁹

²⁵ Englund, *Det hotade huset*, s. 40–41; Wirilander, *Herrskapsfolk, passim*.

²⁶ Angående den teoretiska utbildningen för militärer, se särskilt Wilhelm Sjöstrand, *Grunddragen av den militära undervisningens uppkomst- och utvecklingshistoria i Sverige till år 1792* (Uppsala 1941), s. 27–87, 103–107, 577.

²⁷ Göransson, s. 29–30, 129–130. Riddarhuset i Stockholm är t.ex. prytt med statyer, symboler och deviser som avbildar de militära dygderna och krigaräran.

²⁸ Kopparstick på försättsbladet till *Der Soldat nach dem Sprichwort oder das lustige Elend in einem Sendschreiben geschildert* (Cleve 1773); se illustration.

²⁹ Magnus Gabriel De la Gardie, *Adelssöners fostran* [1663]. Pedagogiska källskrifter II. Av B. Rud. Hall (Lund 1936), s. 29–33.

Ardua Virtuti Via. Krigarens bana "mandomens svåra väg". Lägg märke till symbolerna för ett syndigt leverne på bildens nedre kant, vinnankor och (öl)tunnor. Upptill syns de militära insignierna för de krigardyder som eftersträvades. Kopparstick på försättsbladet till Der Soldat, nach dem Sprichwort oder das Lustige Elend in einem Sendschreiben geschildert, Cleve 1773.

Hur krigarären färgade krigsmaktens normer

I den dagliga tjänstgöringen stod krigarens levnad under inflytande av krigsmaktens normer. Klarast kommer dessa till uttryck i krigsartiklarna, som i många avseenden var starkt idealiserade och låg till grund för den militära rättsskipningen. För den aktuella frågeställningens del ökas intresset för krigsartiklarna betydligt av de förord, böner, krigsmanna- och officerseder som ingår i de tryckta utgåvorna. Dessa komplement bidrar till en rätt täckande bild av de normer som rådde i krigarnas krets under ifrågavarande tidsperiod. I eden sammanfattades krigarens skyldigheter i koncentrerad form.

Det grundläggande syftet med krigsmaktens normer var att trygga stridsberedskapen. Detta var målsättningen för det krigarideal som skapades med hjälp av de dygder och laster man lade vikt vid. Krigaridealet, som baserade sig på normerna för krigarären, uppfyllde alltså arméns grundläggande målsättning. Den krigare som uppfyllde idealet var en segrare som var herre på slagfältet. Men trots detta bör den militära lagstiftningen som åberopade sig på krigarären inte enbart ses som ett medvetet försök till kontroll från de makthavandes sida.³⁰ Officerare och meniga skulle även vinnlägga sig om krigardygdena i sin egen redlighets namn. Befälhavaren personifierade alla underordnades heder och ära, och därför skulle varje svensk soldat visa sig redlig och bidra till den enväldige konungens, Karl XII:s ära.

Vid ett mer ingående studium av krigsartiklarna kan man indela paragraferna enligt de förseelser som beivras. Vanligtvis förekommer epitet som betecknar de främsta dygdena och de allvarligaste förseelserna inte i explicit form i krigsartiklarna, utan bör läsas mellan raderna.³¹

Efter all lycka kommer aff GUDI/ och all Folck bör honom dyrcka/ såsom han sig i sitt ordh uppenbarat hafwer [...]³²

Ordalydelsen i inledningen på den första paragrafen i krigsartiklarna visar att kyrkotukt och gudsfruktan ansågs som de främsta dygdena inom armén. I

³⁰ Jämför *Tiihonen & Ylikangas*, s. 75–78. Här behandlas kort befällets trohet mot krigarären som en del av ett disciplinerat övervakningssystem. Det bör betonas att krigarären också hade ett värde i sig även för rikets högsta ledning, och att den under inga omständigheter kan betraktas enbart som ett kontrollredskap.

³¹ Se även *Perlestam*, s. 71–73.

³² *Krigz-Articlar af Carl den XI förnyade och stadgade den 2 Martii 1683* (Åbo 1789 [Stockholm 1683]), s. 6–7, art. 1. Gustav II Adolfs krigsartiklar, som föregick Karl XI:s, påminde till sitt sakinhåll mycket om de senare, som närmast kan ses som komplement, utvidgningar och preciseringar av de förra.

de första krigsartiklarna definieras kyrkotukten inom armén som en strävan att försäkra sig om Guds försorg om de egna vapnen. För att inplantera gudsfruktan i varje krigares hjärta skulle korum, d.v.s. andakt, förrättas morgon och kväll. Därutöver skulle egentlig gudstjänst hållas minst en gång i veckan.³³ Det var därtill förbjudet att skövla kyrkor, skolor och lasarett, vilket stävjades som okristliga handlingar.³⁴

I krigardygderna ingick även ett sedlighetsideal. Våldtäkt bestraffades med döden. Även att hålla sig med prostituerade var förbjudet, och påträffades sådana skulle de fördrivas ur lägren. Straffet var böter, och vid upprepade förseelser utdömdes dödsstraff efter fjärde gången. Sodomi och tidelag ansågs till den grad perversa att de bestraffades med halshuggning.³⁵ I praktiken torde åtminstone prostitution ha förekommit allmänt i lägren. Ovanstående kan ses som ett utslag för den idealism och verklighetsflykt som kännetecknade krigsartiklarna på flera punkter. I Karl XI:s krigsartiklar finns också drag av samma religiösa nit som hos Gustav II Adolf.

Det var inte enbart krigarnas krets som kännetecknades av gudsfruktan och sedlighet, utan en hedersuppfattning som präglade hela det dåtida samhället.³⁶ Enligt hederskodex för krigare betraktades särskilt förseelser som vittnade om feghet, sturshet, förräderi eller falskhet med djupaste förakt, eftersom de påverkade stridsberedskapen och stridsmoralen i menlig riktning. (Detta behandlas utförligare längre fram.) Allt som kunde anses sänka den egna stridsberedskapen eller vara fienden till hjälp betraktades som förräderi. Även försumlighet som inverkade menligt på stridsberedskapen samt själviska handlingar, till exempel sådana som syftade till ekonomisk vinning, ansågs ohederliga. Därutöver bestraffades förlust av värjan, geväret eller musköten, vilket ansågs synnerligen nesligt, med gatlopp och förvisning ur lägret tills den skyldige förmått utplåna skamfläcken med ett manligt död.³⁷

I krigsartiklarna eftersträvades redlighet för att man skulle kunna förlita sig på mannarnas trohet mot sitt förband. I jämförelse med flottan berodde en enskild soldats öde inte i lika hög grad på hur det gick för hela regementet;

³³ *Krigz-Articlar*, s. 9–10, 12, art. 7, 14.

³⁴ *Krigz-Articlar*, s. 62–63, art. 116.

³⁵ *Krigz-Articlar*, s. 49–53, art. 88–98.

³⁶ Se p p o A a l t o, 'Seksuuaalirikollisuus, kontrolli ja yhteiskunta 1500- ja 1600-luvulla', Sari Forsström (toim.), *Laittomuuden laitateillä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin* (Helsinki 1996), s. 51–60.

³⁷ *Krigz-Articlar*, s. 60–62, 69–71, art. 113–115, 125, 128.

han kunde fly från slagfältet eller smyga sig undan. Eftersom hela besättningen gick under med skeppet hade en besättningsman inget annat val än att lyda order. Inom leden i fältarmén hände det sig däremot att dödsångesten under fiendens kanon- och gevärseld växte sig allt för stark.³⁸

I artiklarna läggs stor vikt vid fanans betydelse som en ärans symbol. I flera förordningar regleras särskilt för förseelser som begåtts ”under fanan”. En soldat som rymt från sitt regemente hade till exempel gjort sig skyldig till fanflykt. Den som försummade sin vaktjänst ansågs även ha begått en förseelse ”under fanan”.³⁹ Fanans starka symbolik syns även i att det var en skam för hela förbandet om det miste sin fana. I De la Chapelles exercisbok sägs det rakt ut att en fänrik hellre skall mista livet än förlora den fana han bär. För fänrikens del är det alltså klart och tydligt en dygd i enlighet med hederskodex att skatta äran högre än livet.⁴⁰ I praktiken hade fanan även betydelse för stridsberedskapen och var ett viktigt synligt kännetecken som hjälpte till att hålla förbandet samlat i stridslarmet, där musköter och kanoner dundrade och krutröken stod tjock. Fanan var också ett fälttecken som vajade i regementets främsta led under marschen.

I krigsartiklarna hänvisas också ofta till den trohet som svurits. Eden band den som avgivit den, och ett brott mot artiklarna betraktades även som ett edsbrott och en synnerligen graverande skymf mot krigaräran. I eden ingick särskilda stadganden angående rymningar.⁴¹ Då en yngling rent fysiskt upptagits i ett regemente återstod denna betydelsefulla ritual, under vilken han upptogs i sin nya krets och åtog sig de förpliktelser detta medförde. Eden svors vanligtvis vid uppbådet, och krigaren lovade följa hederskodex och förband sig till kropp och själ till trogen tjänst mot kronan samt trohet mot konung och rike. Eden svors inför den fana som stod som symbol för regementet, och man lovade att följa den så länge det befalldes eller så länge ens liv och hälsa det tillät.⁴²

Under högtidlig ed lovade krigaren framför allt vara ”hörsam”, ”lydig” och ”trogen” mot överheten, d.v.s. Gud, den enväldige konungen och riket. I praktiken representerades överheten av officerarnas och de överordnades

³⁸ Perlestam, s. 70–71.

³⁹ *Krigz-Articlar*, s. 35–36, art. 62, 63.

⁴⁰ Julius Richard De la Chapelle, *Een militairisch exercitiae book, eller Regementz spiegel, aff ett infanterie* (Stockholm 1669), s. 16–18.

⁴¹ *Krigz-Articlar*, s. 38 art. 68.

⁴² ’Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht’, *Krigz-Articlar*, s. 78–82, art. 143.

vilja. I eden betecknades relationen till överheten i högtidliga ordalag som ”huld”, ”trogen”, ”hörsam” och ”lydig”. Soldaten skulle uppfylla sin plikt genom att visa sig ”redelig” och ”trogen”. I stridens larm och då skulle han visa sig ”manlig”, ”stadig”, redo och ”skyldig” att strida för sitt förband.⁴³

Även De la Chapelles exercisbok lade vikt vid de dygder som sammanföll med krigaräran och som beskrevs mer detaljerat i reglementet för varje officersgrad. Det finns en viss variation i vilka dygder som betonades för varje enskild grad, men på det hela taget beskrivs de med följande epitet: ”tapfer”, ”manligh”, ”sedigh”, ”stilla”, ”nychter”, ”tyst”, ”förståndigh”, ”en wäl Excererad Karl”, ”aktiv”, ”flitig”, ”försigtig” samt uppvisande ”heroischt Modh”.⁴⁴

I eden föreskrevs också den enskilde soldatens trohet mot sitt förband, för han skulle inte endast försvara Gud och konung utan även vara en redlig karl i förbandet. Detta kan utläsas som ett löfte om lojalitet kamrater emellan, samt ett tecken på den kollektiva andan och gemenskapen inom armén. Var man skulle redligen kämpa vid sina kamraters sida och ta avstånd från dem som eventuellt visade sig odugliga i strid. Oduglighet visade sig framför allt i form av tecken på feghet. Därför svor soldaterna att inte rymma eller söka skydd under stridens gång.

I eden framhölls även den stora fysiska påfrestning som var betecknande för krigarlivet. Tjänstgöringen bestod till en början mest av stora påfrestningar, och därför skulle soldaten under ed förbinda sig till kroppslig tjänstgöring under hela sin krigarbarana, så länge han hade liv och krafter i behåll. Vidare lovades trohet i alla krigets prövningar. Den enskilde soldaten svor att inte spara sitt liv eller sina krafter och att alltid förbli en redlig soldat.⁴⁵ Han lovade härigenom trohet mot sitt regemente och fosterland framom egen vinning, och trohet till kropp och själ inför Gud. Eden svors inför Gud och vid den egna äran, och upprättade härmed ett förbund i avsikt att avvärja rymningar undan krigets prövningar och den naturliga impulsen att söka skydd under stridens gång. Ur överhetens synpunkt sett var eden alltså klart ett kontrollredskap. Det som lovats under ed var till yttermera visso ett brott mot den allsmäktige, och förbrytaren riskerade även sin själs salighet.

Man kan inte nog betona att eden för den tidens människor innebar ett löfte om ovillkorlig trohet. Eden svors omgiven av en ritual som klart och tydligt visade att det handlade om något mer än krigarens personliga ära, om

⁴³ 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht', *Krigz-Articlar*, s. 78–82, art. 143.

⁴⁴ De la Chapelle, s. 16–70.

⁴⁵ 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht', *Krigz-Articlar*, s. 78–82, art. 143.

vilken vi kan citera Lewenhaupts yttrande ”så är min ähra mera än mitt lif”.⁴⁶ I den stund en ung beväring trädde i tjänst var hans ära obefläckad, men från och med den stunden, och under hela hans framtida bana, ställdes hans heder och ära på prov och måste försvaras på alla tänkbara sätt i konflikt-situationer. Det rituella elementet kom eden att likna ett slags andra dop, vid vilket krigaren blev till. Men eden bör alltså inte enbart ses som ett individuellt trohetslöfte att rätta sig efter överhetens och rättsväsendets befallningar. En soldat som svor krigsmanna- eller officerseden förband sig inte endast att lyda under arméns stränga krigsartiklar och domvärjo, utan också till en levnad i enlighet med krigaridealet och officersäran. Eden var en ritual där krigaren upptogs bland sina gelikar och avgav ett löfte att hålla de oskrivna lagarna i hederskodex. Varje krigare kom alltså att stå i ett lojalitetsförbund till ett kollektiv som bestod av överheten och den sociala kretsen. Hädanefter bestämdes hans heder och ära genom detta förbund, samtidigt som det avgjorde hur han själv värderade sin egen personliga heder och ära.

Heder och ära utgjorde ett absolut ”kapital” som man antingen hade eller saknade. Krigaren var en ärans man så länge han iakttog hederskodex i sina handlingar, och han blev ärelös om han inte uppträdde i enlighet med denna övergripande struktur. Krigaräran anförtroddes en uppifrån i det man svor eden och förenades i en gemenskap som skulle försvaras, om så med livet som insats. Om krigaren inte gav akt på heder och ära i nödens stund hade han förlorat dem. Krigaren var på sätt och vis dömd till hederns och ärans förpliktigande devis av en högre makt.⁴⁷

Plikt känslan och krigaräran

Krigaräran var även förbunden med officerarnas befälsställning. I krigsartiklarna betraktades sturskhet mot överordnad som en skymf. En officers ära tillät inte skymfliga ord av en underordnad eller att någon av dem lyfte vapen eller hand mot honom. Enligt krigsartiklarna bestraffades en skymf av officersäran med döden.⁴⁸

En officer i befälsställning måste dessutom behandla underordnades förseelser mot krigsartiklarna konsekvent och med stränghet,⁴⁹ eftersom äran för

⁴⁶ *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse med bilagor*, s. 8.

⁴⁷ Jämför Eli a s, s. 93.

⁴⁸ *Krigz-Articlar*, s. 19–20, art. 26.

⁴⁹ Jfr Jussi T. Lappalainen, *Elämä Suomen sotäväessä Kaarle X Kustaan aikana*, *Studia Historica Jyväskylän* 12 (Jyväskylä 1976), s. 151–152.

hela det kompani han befälde över personifierades i hans ära. Han riskerade alltså sin ställning om han såg mellan fingrarna med sina underordnades förseelser och ryktet om dem fick spridning. Av den anledningen tvekade befälet inte att med att bestraffa bristande lydnad för försumlighet i tjänst. Ett exempel på detta återfinns i Robert Petrés dagbok.

År 1705 innehade Petré fältväbels grad. Under belägringen av en befästning hade han tilldelat sina underordnade, sergeant Hedberg samt manskap, några uppgifter innan han gav sig iväg för att träffa sina överordnade. Då Petré kom tillbaka hade mannarna fallit till sömns. Petré tilltalade sergeanten och undrade varför han inte åttlytt befallningen. Sergeanten svarade med några halvkvädna ord, varvid Petré slog till honom några gånger med sin värja. Sergeanten kände sig illa behandlad och klagade inför några kaptener vid förbandet, som efter att ha hört Petré ansåg att denne handlat rätt. Sergeant Hedberg lämnade emellertid inte saken därhän, utan marscherade till översten för att berätta vad som tilldragit sig. Inte heller överste Knorring lyssnade på sergeantens klagomål, utan befälde att denne skulle arresteras eftersom han inte åttlytt en befallning av Petré, hans överordnade i kunglig majestäts tjänst. Visserligen släpptes Hedberg fri samma kväll,⁵⁰ men med största sannolikhet han hade fått sig en läxa i patriarkalisk lydnad och insett det olämpliga i att beklaga sig över en uppläxning man mottagit av en överordnads straffande hand.

Även De la Chapelles exercisbok betonade hörsamhet, lydnad och respekt för överordnade. I synnerhet volontärer som hoppades på befördran skulle enligt De la Chapelle ta exempel av sin officer, iaktta ovillkorlig lydnad mot alla överordnade och lyda krigsartiklarna såväl till vardags som i fält. I strid skulle en soldat hålla sin ställning så länge han hade liv och heder i behåll. För underofficerarnas del framhöll han att de skulle vara skickligare och ge prov på större erfarenhet än sina underordnade i allt de företog sig.⁵¹

Inte heller tilläts en officer avlägsna sig från sitt förband för att kräva innestående lön, eftersom han hörsamt skulle uppfylla sin plikt även om lönen inte hade utbetalats i tid. Om han bröt mot förbudet bestraffades detta med suspension.⁵² I krigsartiklarna förutsattes att den som svurit eden hörsamt skulle tjäna sitt förband även i motgångens stund. Att bryta mot hörsam-

⁵⁰ 'Robert Petrés dagbok', *Karolinska krigares dagböcker 1* (Lund 1901), s. 80–81.

⁵¹ De la Chapelle s. 1–16, 57–58; om uppgifter vid sidan av uppgifter i strid för olika grader, se till exempel K o r k i a k a n g a s, s. 84–99.

⁵² *Krigz-Articlar*, s. 74–75, 77, art. 135, 139, 140.

hetens krav för egen vinning tolkades lätt som edsbrott, d.v.s. förräderi. Ett exempel finner vi på generalguvernören och överbefälhavaren greve Karl von Nieroths tid, då trupperna inom den finska armén kämpat med stora svårigheter och hans närmaste man och adjutant, generalmajor Hans Henrik von Liewen, vid slutet av år 1710 anhöll om avsked ”med honeur” av honom, eftersom von Liewen ansåg arméns tillstånd vara så dåligt att han inte längre ville fortsätta tjänstgöringen i Finland.

General von Nieroths svar var föga förståelsefullt. Nieroth slog fast att han kände till förhållandena i Finland mycket väl, men att inte trodde att ”någon kavaljer kan gå sin ära förlustig genom att han i troget nit för konung och fädernesland uthärdar i Kunglig Majestäts tjänst och vågar liv och blod och utstår vilka mödor och vedervärdigheter som helst, oansatt att allt icke är i det stånd, som man för sin bekvämlighets skull är benägen att önska och åstunda”.

Nieroth nekade von Liewen avsked och svarade att denne fick lov att rikta sig till rådet i Stockholm. Som en yttersta konsekvens av detta ställdes von Liewen inför krigsrätt. Han friades emellertid, men hans ära befläckades.⁵³ Behandlingen visar att von Liewens handling betraktades som en grov förseelse mot krigarnas hederskodex. Under processens lopp hade emellertid stora nordiska kriget redan vänt till svensk förlust, och det rådde en skriande brist på officerare i landet, vilket eventuellt kan ha bidragit till den friande domen. Även en officer vars ära hade befläckats dög för armén, och år 1711 var von Liewen överste vid Livdragonregementet.⁵⁴

Om förhållandena tillät det jagades en officer eller underofficer som mist heder och ära från regementet, men det var möjligt att rentvå sitt rykte och behålla sin position genom att hänvisa till tidigare prov på tapperhet (eller t.ex. till en redlig handling som utförts under exceptionellt svåra förhållanden). Även då skulle brottet bekännas, och den skyldige skulle ”med värjan i handen reparera detsamma”, samt be ”om nåd och befrielse”. Det bör även noteras att man fick behålla sin heder och ära endast om den kollektiva äran tillät det, vilket krävde att regementets samtliga officerare och underofficerare accepterade detta.⁵⁵

⁵³ Hornborg, s. 111–112.

⁵⁴ Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor IV*. Med tillägg och rättelser utgivna av Gustaf Elgenstierna (Stockholm 1928), s. 642; Adam Lewenhaupt, *Karl XII:s officerare I–II. Biografiska anteckningar av Adam Lewenhaupt* (Stockholm 1921), s. 398. Ingendera matrikeln innehåller några anteckningar om att von Liewen dragits inför krigsrätt.

⁵⁵ Wirilander, *Officerskåren i Finland under 1700-talet*, s. 103–105.

Kraven på krigaräran manifesterades inte enbart i fall av ärelöst beteende, såsom fanflykt och kapitulation. Även i hopplösa lägen hände det att officerare valde att hellre riskera livet än äran. Ett exempel på detta ges vid slaget vid Poltava. I ett hopplöst läge, där det svenska infanteriet gett tappt och var på flykt undan den avancerande massiva ryska fronten, träffade chefen för Nylands kavalleriregemente, överste Anders Torstensson, ett sant akillesval och red i spetsen för sin livskvadron på cirka 150 man rakt in i evigheten. Torstenssons namn var förpliktigande, för hans farfar hade varit fältmarskalk under trettioåriga kriget. Den trettioåriga Torstenssons offer gav infanteriet respit för en reträtt, vilket räddade livet på ett flertal män.⁵⁶ Torstensson föll som en hjälte. Hans namn tecknades i historiens böcker, där han kom att personifiera krigardygden i flera sekler framöver.

Hederskodex inflytande på möjligheten att kapitulera

På slagfältet var det framför allt fältherrarnas och regementschefernas ära som sattes på spel, eftersom en förlust personifierades i det högsta befälet. Detta var ett tveegat svärd. Om en fältherres armé gick från seger till seger regnade beröm och ärebetygelser över honom, men led trupperna förlust beskylldes han för varje nederlag. Vid dessa tillfällen var de högre officerarna ovillkorligen tvungna att försöka visa det berättigade i sina handlingar, eftersom en förlust av heder och ära kunde få allvarliga konsekvenser.

En krigare drog vanära över sitt förband genom att visa tecken på feighet, vilket var föremål för djupaste förakt. Feighet var motsatsen till den ärofulla plikten att försvara Gud, konung och rike. Att visa feighet var att försumma sin plikt och ansågs som ett tecken på omanlighet och oduglighet. Enligt krigsartiklarna bestraffades fanflykt med förlust av liv och heder, varför en fanflyktning jämte den, som slog reträtt i förtid, fick dödas på slagfältet utan process. En rymling som påträffades fördes inför krigsrätt. Den som lyckades fly undan kronans dom förklarades laglös och pultron.⁵⁷

Med feighet på slagfältet ”uthan högste och ytterste nödh” och fanflykt jämställdes flykt från förbandet vid försvaret av samt under anfall mot befästningar. Även befälet för ett förband som rådslagit med fienden, kapitulert inför honom eller varit honom behjälplig dömdes att mista liv, ära och gods.⁵⁸

⁵⁶ Englund, *Poltava*, s. 169, 199–200. Jämför Torstensson med de omständigheter som ledde till att fältmarskalk Rehnsköld gav sig tillfånga.

⁵⁷ *Krigz-Articlar*, s. 37, art. 67.

⁵⁸ *Krigz-Articlar*, s. 39–48, art. 69–84.

Det kunde råda delade meningar om under vilka omständigheter en reträtt i ett hopplöst läge var att betrakta som en kristlig och rättfärdig handling och när en reträtt eller en kapitulation skulle ses som flykt eller feghet, och därför måste krigsrätten avgöra varje enskilt fall mot bakgrunden av de förhandenvarande omständigheterna. Straffens stränghet i förening med de vitt skilda tolkningar som i all synnerhet belägringstillstånd kunde ge upphov till ledde ibland till situationer som vid första anblicken ter sig föga rationella. Om befästningens kommandant bestämde sig för reträtt eller kapitulation, måste han ge noga akt på hans och hans officerares handlingar i efterhand gav sken av att de gjort allt som stod i deras makt innan de gav sig.⁵⁹

Ett gott exempel på detta är generalmajor Roos förband under slaget vid Poltava år 1709. Hans förband hade avskilts från den övriga svenska armén och lidit svåra förluster. Under flykten undan den ryska övermakten bemanade Roos och en handfull mannar en skans på slagfältet. Enligt Roos egna ord var hans avsikt att i väntan på undsättning bereda sig på strid mot fienden, som omringade skansen.

Snart nog närmade sig en trumslagare och en man som presenterade sig som överstelöjtnant Kiow och på order av sin överordnade, generallöjtnant Rentsel, föreslog svenskarna kapitulation. Roos svarade trotsigt att generallöjtnanten säkert visste att de svenska trupperna i skansen inte tillhörde honom själv utan hans kunglig majestät, och att han inte på några villkor kunde ge upp de trupper han betrotts befäl över. Han bad ändå om betänketid till kvällen.

Därpå drog sig parlamentären tillbaka, och ryssarna började gräva en batteriplats för kanonerna som forslats dit. Snart återvände parlamentären med generallöjtnant Rentsels svar, där han sade sig inte kunna ge Roos så lång respit, eftersom hans trupper även behövdes på annat håll. Kiow upprepade kapitulationserbudandet, och framhöll att de skulle få en bättre behandling än några kapitulerande hade fått löfte om. Nu lades också ett hot till erbjudandet. Om Roos inte gav sig snart, skulle ryssarna erövra den lumpna skansen, vilket skulle kosta dem liten möda. Roos visade än en gång sitt trots och svarade att vid ett anfall skulle han och hans mannar ta med sig åtminstone lika många som de själva, och än fler om ryssarna försökte utrymma skansen. Efter dessa hotelser anhöll Roos dock om ytterligare två timmars

⁵⁹ Se även Englund, *Poltava*, s. 199. En officer som ville ge sig alltför lätt kunde även dödas av sina underordnade. Jämför krigsartiklarna, där den som rymmer från striden får slås ihjäl på stället. *Krigs-Acticlar*, s. 37, art. 67.

betänketid samt att förberedelserna för belägringen skulle avbrytas, vilket ryssarna accepterade.

Två timmar senare⁶⁰ syntes ingen undsättning till, och Roos började fråga de andra officerarna och till och med soldaterna till råds. Alla accepterade de goda kapitulationsvillkoren, varför Roos var böjd att välja detta alternativ, men han krävde ett skriftligt kapitulationsavtal av Rentsel. Parlamentären medförde generallöjtnantens försäkran att han inte hade några skrivdon till handa, men att hans ”cavallierska parol” var lika helig som på ett skriftligt avtal på hundratals ark. Roos antog Rentsels försäkran, men krävde ytterligare att de sårade skulle få omvårdnad och att han och de övriga officerarna skulle få behålla sina värjor trots att de kapitulerat. Rentsel gick med på att ge de sårade vård, men Roos och hans officerare måste överlämna sina vapen till Rentsels adjutant, eftersom de endast kunde få behålla sina vapen med tillstånd av tsaren själv. Rentsel försäkrade även att han skulle presentera deras anhållan för tsaren så fort han träffade hans kejsrerliga majestät.⁶¹

Generalmajor Roos trupper hade lidit svåra förluster och råkat i ett för krigarären skamligt läge, där Roos såg sig tvungen att kapitulera. Eftersom detta i efterhand kunde betraktas som feighet, började han handla på ett sätt som skulle ge ett så starkt sken som möjligt av att han enligt krigsartiklarna hade gjort allt som stod i hans makt och endast i yttersta nöd kapitulerat. Därför uppträdde Roos trotsigt och stridslystet inför den ryska parlamentären, även om han redan från början torde haft klart för sig att en kapitulation sannolikt var att vänta, eftersom hans mannar lidit stora förluster och inte längre var i stridbart skick. Roos var medveten om att hans beslut kunde bli en skymf mot hans ära. Detta bestyrks av att han angav konsultationerna av officerarna och männen i ledet som en bidragande orsak till kapitulationen, trots att det i princip endast var han själv, i egenskap av befälhavare, som hade rätt att fatta ett dylikt beslut.

Orsaken till Roos begäran om att han och hans officerare skulle få behålla sina värjor var att detta skulle vara ett tydligt tecken på att svenskarna hade försvarat sig manligt och att hans trupper, och därigenom även han själv,

⁶⁰ 'Gen. Major Roos relation. Sanfärdig relation Om det som wid Fiendes Skantzar wid Pultawa passerade d. 28 Junij 1709', *Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse med bilagor*, s. 334. Jfr Englund, *Poltava*, s. 136. Enligt Englund gick ryssarna bara med på en halv timmes betänketid för Roos kapitulation, och väntade inte ens tiden ut. Roos påstår själv att han väntade hela två timmar innan han gav sig.

⁶¹ 'Gen. Major Roos relation', s. 330–336; Englund, *Poltava*, s. 135–138.

hade äran i behåll. Att få behålla värjan i skidan efter en kapitulation hade stort symboliskt värde. Det ansågs som ett bevis på tapperhet i allas ögon och som en hedersbetygelse från fiendens sida.⁶² Ett annat tecken på den gemensamma hederskodex som rådde över frontlinjerna var den hedersbetygelse Roos gav generallöjtnant Rentsel då han valde att lita på dennes riddersord som var lika värt ”som det på hundrade arck woro skrifwit”.⁶³

Belägringar kunde ge upphov till mycket olikartade ritualer. De som befann sig i överläge försökte ofta hitta en lösning som sparade på de egna krafterna, medan de som befann sig i underläge, och särskilt befälet, gärna gav upp på villkor att deras ära inte skamfilades. Den som måste svälja förlustens bittra kalk kunde ofta erbjudas lindring i form av en ceremoniell kapitulation. Denna form av kapitulation utformades ofta till en ritual som framför allt gick ut på att den förlorande parten skulle få behålla sina äretecken, sina vapen och sin fana. Motpartens hedersbetygelse utgjorde ett bevis på att förloraren inte visat tecken på feighet, och alltså inte skamfilat sin ära.⁶⁴ Ofta utlovade befälhavaren för den segrande sidan åtminstone i princip en fiende som kämpat tappert att de skulle ”väl och honett handteras, eller blifwa så honett trackterade som någre fångar i werlden”.⁶⁵

Hederskodex och dess inflytande på valet att fortsätta striden

Efter slaget i Storkyro försjönk Armfelt i förtvivlan, men sedan de skingrade trupperna och förstärkningarna (rymlingar som hämtats tillbaka hemifrån) hade samlats förbättrades läget avsevärt. Efter förlusten måste Armfelt naturligtvis förklara sina handlingar för rådet i Stockholm. Därför skrev han en månad senare en redogörelse för striderna i Storkyro. Han var tvungen att avfatta en till synes objektiv redogörelse för stridens gång, där han dock, för att rädda sin ära, skulle klargöra att han själv inte var skuld till nederlaget utan hade gjort allt som stod i hans makt. Han berömmar framför allt de egna truppers tapperhet, men anklagar indirekt det oerfarna uppbådsmanskapet för förlusten och säger ”om vij något varit starckare, och i stället för ovahn allmoghe haft goda soldater, hela den fientel. machten kunnat ruineras”.⁶⁶

⁶² Se även Englund, *Poltava*, s. 137–138.

⁶³ 'Gen. Major Roos relation', s. 335.

⁶⁴ Om ceremoniell kapitulation även Englund, *Poltava*, s. 137–139.

⁶⁵ Hornborg, s. 216; 'Gen. Major Roos relation', s. 334.

⁶⁶ C. Armfelt till J. A. Meijerfelt 12.3.1714 (stridsskildring), s. 89–95.

Det hände att en befälhavare blev föremål för kritik av konkurrenter eller utsågs till syndabock av stridsledningen, om det bara på minsta vis gick att påvisa att han var skuld till att manskap, befästningar eller städer hade gått förlorade.⁶⁷ I värsta fall kunde en otursförföljd befälhavare dömas till döden. Så gick det för Armfelts föregångare som befälhavare för den finska armén, Georg Lybecker, som år 1713 kallades till Stockholm för att redogöra för sina handlingar i egenskap av befälhavare för trupperna i Finland.⁶⁸ Det var alltså under alla förhållanden ytterst viktigt att försvara sin egen ära. Efter ett nederlag gällde det att förklara att de egna förlusterna berodde på yttre förhållanden eller skeenden utanför ens kontroll, som till exempel fiendens numerära överlägsenhet. En seger berodde på befälhavaren själv, men ett nederlag skulle ovillkorligen skyllas på andra.

Det intressantaste i redogörelsen är det som förblir osagt. Armfelt hoppar alldeles över krigsrådet där hans planer stött på motstånd. Den bild av striden som ges i kyrkoherde Aejmeleus skildring av krigsrådet är tydligen något som Armfelt inte vill gå in på. Det övriga befälet hade motsatt sig ett fältslag och föreslagit en överraskande attack på skogsvägen. Efter slaget hade dessutom den ryske befälhavaren, general furst Golitsyn, förundrat sig över att Armfelt valt att slåss och sagt att om han vetat att Armfelt skulle göra motstånd, så hade han samlat en större armé innan han gick till anfall. Från Sverige hade det ävenledes utgått en kontraorder att undvika sammandrabbningar, vilken dock inte nått fram innan slaget stod.⁶⁹

Men varför beslöt då Armfelt att slåss på Napo fält i Storkyro? För det första verkar han ha valt en storstilad konfrontation, strid på öppet fält.⁷⁰ Här måste man minnas att det inte lämpade sig för en stor fältherre att attackera fienden på en skogsväg. Ur krigarärans synpunkt betraktat var däremot ett

⁶⁷ Antti Kujala, *Miekkä ei laske leikkiä. Suomi suuressa pohjan sodassa 1700–1714*. Historiallisia Tutkimuksia 211 (Helsinki 2001), s. 230–231.

⁶⁸ 'Domen över Georg Lybeckers befälsföring', *Karolinska förbundets årsbok*. Utgiven av Herman Brulin (Stockholm 1934) s. 180–231; H o r n b o r g, s. 160, 238–239.

⁶⁹ Marcks 1.3. 1714, Kort relation, öfver dett, som vijd Ryska armen under den tijden, iag till föllie af Högvälborne Hr General Major Armfeldtz ordres, efter öfverstånden Battaille, som skiedde d: 19 februarij I Österbotn och Storkyro Sn, var med påsten att förspörä och inhämpta Summan af våre döda och slagna. Y r j ö K o s k i n e n, *Lähteitä Ison vihan historiaan* (Helsinki 1865), s. 334–337; H a n n u l a, s. 37.

⁷⁰ Om taktiken för den karolinska arméns samt för andra arméer, se särskilt G u n n a r A r t e u s, *Krigsteori och historisk förklaring II. Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700–1712* (Linköping 1972), *passim*.

fältslag ett ärofyllt sätt för en stor fältherre att leda sina trupper mot seger eller nederlag.

Armfeltets beslut att slåss påverkades också i hög grad av det öde som drabbat Lybecker, hans företrädare, samt en del brev som avsänts till Stockholm. I breven från Finland utsattes Armfelt och hans trupper för kritik i skarpa ordalag, och det sade bland annat: ”om till Österbotten hade sänts en god och försiktig general, så hade med Guds hjälp landskapet ännu en tid kunnat hållas, men om en sådan icke är på väg, så far väl Österbotten, och god dag Sverige!”⁷¹ Detta var naturligtvis en djup skymf. Armfeltets ära som överbefälhavare hade satts på spel på olika sätt. Han var alltså tvungen att svara på utmaningen, kanske rentav med livet som insats. Lät han däremot bli att slåss riskerade han framför allt sin personliga heder och ära. Armfelt befann sig alltså i ett läge där han utsatte sin heder och ära för mindre fara om han valde att slåss än om han lät bli. Detta visar att en tolkning som till exempel utgår från att Armfeltets beslut grundade sig på en riktig bedömning av psykologiska och taktiska hänsyn endast utgör en grov och onyanserad förenkling av situationen, som inte tar alla relevanta sakförhållanden i beaktande.⁷²

Armfeltets redogörelse av stridens förlopp är starkt emotionellt färgad och använder sig av epitet som betecknar dygder ur hederskodex. Han betonar det mod de av nederlaget drabbade mannarna visat ”[d]en tapperheet, manligheet och ståndachtigheet hvar en högre och lägre [...] vijnst [...] genom hiärtan, huru alla förklarade een otrolig frijmodigheet, samt troheet in i döden, och på knä med rinnande ögön bade Gud om hielp, när H:r General Majoren red från den ena orten till den andra så långt hinnas kunde, och vijnste dem myckenheeten som efter deras blod torstade”.⁷³

Enligt befälhavaren hade alltså soldaterna handlat i enlighet med hederskodex dygdemönster. Slutligen hade de, enligt Armfelt, stridit som det föreskrevs i eden och givit sitt yttersta. Den tapperhet i fält som visats ledde enligt hans livfulla skildring även till hedersbetygelser från fiendens sida.⁷⁴ Det blodiga och förkrossande nederlag de finska regementena hade lidit vändes härmed i en seger för krigaräran. Krigarnas tapperhet och det blod som utgjutits var tecken på att det trohetslöfte som soldateden ålade dem hade

⁷¹ C. Armfelt till J. A. Meijerfelt 12.3.1714 (stridsskildring), s. 89–95; *Hornborg*, s. 184–187.

⁷² *Hannula*, s. 39.

⁷³ C. Armfelt till J. A. Meijerfelt 12.3.1714 (stridsskildring), s. 94.

⁷⁴ C. Armfelt till J. A. Meijerfelt 12.3.1714 (stridsskildring), s. 89–95.

uppfyllts i enlighet med hederskodex. Blodet som utgjutits och den trohet mot konung och rike som visats fick de fallna krigarnas ära att lysa med ett klarare sken och fick dem att framstå som krigardygdena i förkroppsligad form, som en maning till krigare i senare släktled.

I och med att Armfelt valt striden och lyckats redogöra för det därmed förbundna händelseförloppet på ett sätt som ställde honom själv i ett fördelaktigt sken fick han rykte om sig att vara en oeftergivlig och tapper fältherre, befordrades och fick anta nya utmaningar. Lybecker, den tidigare befälhavaren för de finska regementena, som hade undvikit strid dömdes inför krigsrätt år 1717 att mista liv, ära och gods. (Han benådades dock av Karl XII innan domen verkställdes.)⁷⁵ Armfelt, Lybeckers tidigare underlydande, befordrades däremot efter striden vid Storkyro och fick bland annat överbefälet över den andra armékåren under Karl XII:s fälttåg till Norge. Armfelt blev dessutom friherre år 1731, erhöll full generalsgrad år 1735 och utnämndes till överbefälhavare över samtliga trupper i Finland.⁷⁶

Det bör även noteras att Lybecker ådömdes mista liv, ära och gods. Att mista äran jämställdes alltså minst med att mista både liv och gods, d.v.s. sina jordiska tillgångar. Även om en krigare kunde känna större lättnad över att få behålla livet än äran var så inte alltid fallet. Även om Karl XII benådade Lybecker hade denne förlorat sin ära. En vanhedrad krigare hade förlorat sitt rykte och kunde inte längre rentvå det. Man kan därför inte påstå att Lybecker besparades värsta tänkbara öde i och med att han benådades. *Civiliter mortuus*, den otursföljde Lybecker, som i *Fältskärens berättelser* av Topelius kallas för ”stora ofredens Klingspor”, drog sig efter benådningen i Stockholm tillbaka på sitt gods Värsta i Närke och avled en kort tid senare, år 1718.⁷⁷

Den kritik som riktades mot en fältherre som ansågs ha misslyckats berodde inte enbart på stridens utgång och hans egna handlingar, utan också på den sammanlagda krigslyckan och det allmänna läget i landet. I krigsrätten bedömdes förlusten av södra Finland under Georg Lybeckers befälhavarskap som en förlust av sådana mått att den förtjänade att bestraffas med förlust av liv, ära och gods.⁷⁸ I ett annat politiskt läge kunde emellertid även svåra

⁷⁵ 'Domen över Georg Lybeckers befälsföring', s. 227–231; Tomi Kangas, *Uudenkaupungin siunattu rauha 1721* (Uusikaupunki 1996), s. 41.

⁷⁶ Hornborg, s. 285.

⁷⁷ Kangas, s. 41; Kujala, s. 233; Sven Åstrand, 'Lybecker, Georg', *Svenskt biografiskt lexicon XXIV* (Stockholm 1984), s. 438–441.

⁷⁸ 'Domen över Georg Lybeckers befälsföring', s. 227–231.

förluster lätt glömmas. För Jämtlands armé förvandlades reträtten efter fälttåget mot Trondheim nyåret 1718–1719 till en ödesdiger dödsmarsch i snöyra. Över hälften av mannarna blev kvar på de norska fjällen och en stor del senare avled av frostsador, men trots det undgick befälhavaren, K. G. Armfelt, krigsrätt.⁷⁹ Efter Karl XII:s död och arméns återtåg från Norge var det uppenbarligen ingen på officiellt håll som ville dra sig till minnes fälttåget.

Karolinerna under det stora nordiska kriget hade för det mesta fått sin uppfostran och utbildning med sikte på krigarlivet och dess normer sedan barnsben. Dessutom bör vi minnas att krigarbanan utgjorde det mest lockande alternativet för den som hoppades göra karriär. Då en krigare trädde i tjänst underkastade han sig krigarnas hederskodex. Då han svor eden upp-togs han rituellt i krigarnas krets och underkastade sig deras kodex, som betonade de dygder han skulle vinnlägga sig om och de laster som skulle stävjas. Detta återspeglas i den hederns och ärans värld som förmedlas via källskrifterna. En krigares ära sattes framföra allt på prov på slagfältet, där han förväntades handla i enlighet med hederskodex, eller åtminstone rädda sin ära genom att draperas sina handlingar under ärbärsbladens täckmantel. Den som valt svärdets väg befann sig alltså ständigt under hederns och ärans förpliktigande devis.

⁷⁹ Reijo Takamaa (toim.), *Karoliinien kuolonmarssi 1718–1719* (Seinäjäki 1989), s. 46–57.

Bodelning mellan bröder

Uppdelningen av den svenska och finska militären efter Fredrikshamnfreden i september 1809¹

LARS ERICSON WOLKE

Den 8 oktober 1809, tre veckor efter det freden mellan Sverige och Ryssland undertecknats i Fredrikshamn höll general Georg Carl von Döbeln sitt berömda tal till de församlade svenska och finska soldaterna i Umeå. Stående på en trossvagn, mitt i fyrkanten av soldater vände sig von Döbeln särskilt till de närvarande resterna av den numera f.d. finska delen av den gemensamma armén:

Ett beder jag Er, att när I nalkens de ställen, hvarest vi besekrat våra fiender, och då I där sen den usla sandhög som betäcker våra stupade kamrater – gifven deras stoft välsignelsens suck; de hafva dött som hjältar – och deras aska vårdas af ärans vålnader. I kännen människohjärtats mångfaldiga nycker, dess anlag att hastigt välja föremål, som det tror sig aldrig förgäta; men knappt äro några veckor förflutna, förrän ostadigheten gjort ett annat val. Ty tiden förändrar allt – med den glömmes allt. Dock försäkrar jag Eder, och I skolen själfva finna det, att krigsmannasamband knutet vid strid – faror – blod och död, upplöses aldrig. Således ären I och vi förvissade om hvarandras kärlek; ty krigsmannabrödraskap räcker lefnadens tidslängd; och den tacksamhet jag Er förkunnat och nu förkunnar, har med detta vårt samband en oupplöslig förening.

Finnar! Bröder! Kunna dessa ord beseglas med blodstårar från mina ögon, skulle de strömma – och hvarje droppe försäkra Er om min vördnad, min vänskap!²

¹ Uppsatsen är att betrakta som en lägesrapport från mitt pågående forskningsprojekt om upplösningen av den finländska delen av krigsmakten efter freden 1809. Projektet kommer att resultera i en monografi.

² Talet är återgivet efter Allan Sandström, *Sveriges sista krig. De dramatiska åren 1808–1809* (Örebro 1994), s. 192.

Döbelns tal till trupperna i Umeå 8 oktober 1809. Ur C. O. Nordensvan, Finska kriget 1808–1809 (Stockholm 1898).

Döbelns tal är teatraliskt, och som sådant har det kommit att utgöra en viktig grundsten i den historiemytologi som redan hösten 1809 hade börjat vävas kring de dramatiska händelserna 1808 och 1809, då Sverige och Finland gick skilda vägar. Redan här möter oss en hel del källkritiska problem. Döbeln höll sitt tal utan manuskript, och det var först sedan några finska soldater bett att få det som det skrevs ut och trycktes. Det trycktes sedan också i en rad svenska tidningar. Idag räknas det som en milstolpe i den svenska retorikens historia.

Men naturligtvis speglar Döbelns tal och omständigheterna kring detta inte bara dennes retoriska förmåga, utan även känslor och stämningar inför den förestående riksdelningen. Dessutom, och det är viktigt, markerar samlingen i Umeå och Döbelns avskedsord till arméns finska soldater i praktiken slutet på den gamla tiden och inledningen till något nytt. Från denna dag var krigsmaktens finska soldater slutgiltigt hemförlovade och de som ännu inte hade gjort så kunde återvända hem, eller om de föredrog det stanna kvar i Sverige. Därför är von Döbelns tal i Umeå är lämplig utgångspunkt för den här undersökningen.

Syfte

Skall vi sammanfatta forskningsläget,³ så kan vi inledningsvis konstatera att vi vet förhållandevis mycket om de grundläggande operationerna, såväl de reguljära som de irreguljära utförda av finländska och åländska bönder under år 1808. Såväl krigsplanläggningen som operationerna i stort har studerats, och studier av enskilda slag som Lappo och Oravais har genomförts. En svag punkt är möjligen de misslyckade svenska landstigningsförsöken i sydvästra Finland vårvintern 1808, där det skulle behövas mera forskning.⁴ Här är litteraturen omfattande och bred, alltsedan starten för de vetenskapliga forskningsansatserna i både Sverige och Finland under 1800-talets senare hälft. De betydelsefulla och i vissa fall helt avgörande logistikproblemen på båda sidor om Bottenviken har undersökts av Martin Hårdstedt och – för en tidigare men i detta sammanhang helt relevant tidsperiod – Christer Kuvaja.⁵ De socialhistoriska aspekterna har börjat belysas, inte minst av Panu Pulma, men här finns mycket att göra, inte minst avseende de indelta finska soldaterna och officerarna under de första omvälvande efterkrigsåren, även om Jari Niemelä:s avhandling om de indelta knektarna i Satakunda har gett ny och viktig kunskap.⁶

³ Se Pertti Hakala, 'Kriget 1808–1809 – Forskningsläget ur finländsk synvinkel' och Martin Hårdstedt, 'Kriget 1808–09 och svensk militärhistorisk forskning', båda i Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning* (Oravais 1999), s. 179–194 respektive s. 195–205. Jfr även forskningsöversikten i Johan Engström & Lars Ericson, 'The Defence of Sweden in the Napoleonic Era – Introduction', Fred Sandstedt et alii (ed.), *Between the Imperial Eagles. Sweden's Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars, 1780–1820*. Meddelande 58–59. Armémuseum 1998–1999 (Stockholm 2000), s. 9–16.

⁴ En modern och insiktsfull studie är dock Göran Eriksson, *Skärgårdskriget 1808. Striderna vid Kimitoön* (Ekenäs 2003).

⁵ Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–09* (Umeå 2002) och Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (Åbo 1999).

⁶ Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle* (Helsingfors 1985). Jari Niemelä, *Tuntematon ruotos-tilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa [The unknown tenure soldier: the social and economic status of tenure soldiers in Satakunta at the end of the Swedish period]* (Helsinki 1990).

Frågan om en ”mental karta” hos den finländska eliten, eller i alla fall delar av densamma, där Finland utgjorde en slags egen enhet är en annan forskningslinje som bildar en viktig bakgrund.⁷ Vilka föreställningar fanns det – alltifrån 1700-talets riksdagar och Anjalamännens föreställningsvärld – hos officerskåren som påverkade deras ställningstaganden under 1809 och de följande åren? Spelade sådana eventuella synsätt någon reell roll om man i andra vågskålen lade de två riksdelarnas stora likheter i politiska, sociala, rättsliga, ekonomiska och kulturella förhållanden?⁸

Till den större frågan om den mentala omställningen efter krigsslutet hör inte bara studier av hur man i Finland anpassade sig, eller kanske hade svårt med omställningen, efter skiftet från svenskt till ryskt välde. Hur var det i Sverige? Här har vi en del forskning om stämningar i Sverige kring Finlandsfrågan efter 1809. I Sverige fanns en opinion som i anklagande, litet bittra termer kritiserade finländarna för att de så snabbt anpassade sig till de nya maktförhållandena. Norge blev bara delvis en ersättning för Finland, men under Karl Johans regering fram till 1844 lades locket på all diskussion som kunde tolkas som öppen revanschism. Ryssland var dessutom så starkt att sådana tankar var fåfänga från svensk horisont. Bara när Ryssland uppvisade svaghetstecken – som vid de polska upproren 1831 och 1863 eller under Krimkriget 1853–1856 – väcktes intresset för Finland. Detta tog sig uttryck i form av såväl en ökad mängd tidningsartiklar om finska förhållanden, som mer eller mindre realistiska anfallsplaner för att återta Finland. Skandinavismen och intresset för det från söder hotade Danmark tog en del av den svenska uppmärksamheten i fråga.⁹ Det är

⁷ Se t.ex. Eric Anthonis forskning kring biskop Jacob Tengström i Åbo. Den placeras in i sin forskningstradition i Johan Nikula, ’Eric Anthoni’, Max Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo akademi* (Åbo 1991), s. 139–158.

⁸ För senare års syn på ”den mentala kartans betydelse” kan arbeten av Matti Klinge nämnas, förutom hans omfattande framställning i *Finlands historia 3* (Esbo 1996), speciellt s. 11–49, den tänkvärda uppsatsen ”Mot geografin kan vi intet, och inte ni heller”. Kring den finska mösspolitiken från Arvid Horn till Topelius och Paasikivi’, Max Engman (red.), *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom tiderna* (Stockholm 1996), s. 137–148. En läsvärd betraktelse över kulturella likheter på båda sidor Bottenviken ges i Torkele Jansson, ’Två stater, en kultur. 1812 års politik och den svensk-finländska samhällsutvecklingen efter skilmässan’, Tapani Suominen (red.), *Sverige i fred. Statsmannakonst eller opportunist? En antologi om 1812 års politik* (Stockholm 2002), s. 151–176.

⁹ Sten Carlsson, ’Rikets sprängning 1809’, Max Engman (red.), *Symposium för historiker från Sverige och Finland. Rapport från symposiet på Olofsborg, Nyslott, Finland, 21–25 april 1978* (Helsingfors 1980), s. 75–89.

vad Max Engman har kallat det mjuka lösgörandet eller Finlands långa farväl.¹⁰

För att rätt kunna förstå denna omställning och de olika opinionsställningar som förelåg i Sverige och Finland åren och decennierna efter 1809, måste vi ha en fördjupad kunskap om förhållandena strax innan, under och direkt efter kriget. Här är den viktigaste symbolen för det gemensamma riket – vid sidan av kungamakten – nämligen den gemensamma krigsmakten central att undersöka. Hur integrerad var den, organisatoriskt såväl som mentalt? Hur skedde uppdelningen av de militära styrkorna i praktiken? Vad hände med de enskilda officerarna och soldaterna? I vilken utsträckning kunde de träffa och träffade de egna val om vilken sida av Bottenviken de ville fortsätta att leva och verka på? Genom att ha denna vinkling på ämnet ges också en naturlig anknytning till frågan om det svenska i Finland, ett slags avstamp i en lägesbestämning av hur gemensamt det ”svenska” synonymt med det ”gemensamma” i det gamla riket var. Dessa resonemang kommer att utvecklas inom ramen för mitt projekt.

Det finns i modernare forskning om imperiers sammanbrott och uppdelningen av deras arv mellan arvtagarstaterna intressanta frågeställningar att inspireras av även för den som vill studera svensk-finska förhållanden omedelbart efter 1809. Inte minst forskningsresultat om svårigheterna med de fallna imperiernas statstjänstemäns roll och självsyn i de olika arvtagarstaterna är viktiga att anknyta till här.¹¹

¹⁰ Kari Tarkainen, 'Svenska Finlandsuppfattningar under tvåhundra år' och Kent Zetterberg, 'Sverige och drömmen om Finland och Norden under 1800-talet. Reflexioner om skandinavismen, det nationella uppvaknandet i Finland och Sveriges relationer till Finland och Ryssland (under tsartiden) 1809–1917' samt Gunnar Artéus, 'Realism, patriotism, moral? Den finska samhällseliten mellan Sverige och Ryssland 1713–1809', samtliga i Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser* (Stockholm 1999), s. 67–86, 87–112 och 113–120. Viktiga är även Heikki Talvitie, 'Sverige och 1812 års politik' och Max Engman, 'Det långa farvälet' samt Åke Sandström, 'Den svenska identiteten och synen på Finland 1808–1860', samtliga i Tapani Suominen (red.), *Sverige i fred*, s. 15–74, 103–116 samt 191–206.

¹¹ Detta problem gäller inte minst i arvtagarstaterna Österrike, Ungern och Tjeckoslovakien efter Donaumonarkins fall 1918. Men även motsättningarna mellan svenskspråkiga officerare ur den gamla tsarmén och de företrädesvis finskspråkiga jägarna i Finland under hela 1920-talet är tänkvärda i sammanhanget. För detta problemkomplex se Max Engman, 'Riksupplösningar och arvtagarstater – hur man upplöser ett imperium?', Max Engman (red.), *När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater* (Stockholm 1994), s. 71–120.

Kriget 1808–1809

Här är inte platsen att närmare utveckla skeendet under krigsåren 1808 och 1809, men några för undersökningen viktiga milstolpar bör noteras.

Den 4 februari 1808 undertecknade befälhavande generalen i Finland Carl Nathanael af Klercker mobiliseringsordern för Åbo eskader av skärgårdsflottan. Befäl och båtsmän befalldes att bemanna roddar- och segelfartygen i Åbo ”i anseende till befaradt snart fiendteligt inbrott här i landet från Keijserliga Ryska sidan”, och sedan skyndsamt bege sig till Sveaborg. Men då hade kriget redan börjat.¹² Den 21 februari 1808 överskred 24 000 ryska soldater gränsen i öster, och därmed var kriget som man både anat och fruktat ett faktum.¹³

Den 17 september 1809 slöt Sverige och Ryssland fred i Fredrikshamn. De svenska förlusterna blev stora. Hela Finland avträdde. Det kunde dock ha slutat än värre. De ryska förhandlingarna krävde först att få allt svenskt land ned till Kalix älv. De svenska förhandlingarnas försök att rädda Åland i svensk hand var däremot fruktlösa. Från rysk sida visste man av mångårig erfarenhet hur ögruppen kunde utnyttjas för offensiva operationer mot Finland; i stället förvandlades Åland till en rysk pistol riktad mot den uppländska skärgården och Stockholm. Dessutom var det nu ryssarna som satt på Ålandsförträngningen, låset till Bottenviken. Grisslehamn, som en gång legat mitt i det svensk-finska riket, förvandlades över en natt till gränsstation med en liten militär garnison. I norr överlämnades den gamla staden Torneå, och i all hast grundades en ny svensk gränsstad, Haparanda.

Redan tidigt märktes hur man från rysk sida målmedvetet gjorde skillnad på soldater från den västra respektive den östra riksdel. När Sveaborgs fästning kapitulerade den 3 maj 1808 föll nästan 7 000 officerare och soldater i erövrarnas händer. Av dessa sändes de finska armésoldaterna hem för demobilisering. De som senare vägrade att svära trohetsed till tsaren hämtades dock i juli 1808 och sändes som fångar till Kymmene på den ryska sidan av gränsen. Därifrån fick de återvända först efter fredsslutet.

På Sveaborg fanns nästan 1 500 man ur arméns flotta. Det finska sjöfolket – ur Ålands och Södra Finlands indelta båtsmanskompanier – kvarhölls och

¹² Mobiliseringsordern 4/2 1808 förvaras i Krigsarkivet, Åbo eskader, chefskansliet volym E:8, Inkomna skrivelser 1807–1808.

¹³ Se forskningsöversiktarna i H a k a l a samt H å r d s t e d t, ’Kriget 1808–09 och svensk militärhistorisk forskning’, s. 179–194 respektive s. 195–204.

utsattes för hårda men resultatlösa påtryckningar för att bemanna sina gamla fartyg och gå i rysk tjänst. Först i april 1809 släpptes de sista båtsmännen från Sveaborg. Ungefär 1 000 svenska båtsmän och sjöartillerister gick i rysk fångenskap tillsammans med hundratals armésoldater från den västra riksdelen. I motsats till sina finska kamrater fördes de omgående över den ryska gränsen. Först efter freden, den 2 november 1809, kunde fångarna inleda återmarschen hem över Karelska näset.

Nästa slag för den finska delen av krigsmakten kom den 25 mars 1809. Då undertecknades en kapitulationsliknande handling, ”konventionen i Kalix”. Redan i samtiden diskuterades agerandet livligt och två av förbanden, Åbo och Björneborgs regementen, var nära myteri. De vägrade att kapitulera och inledde i stället en marsch mot sydväst och resten av den svenska armén. Men snart insåg man att de två förbanden var alltför svaga på egen hand, och även de fick ge upp. Trupperna marscherade genom Torneå och lade ned sina vapen vid Kemi kyrka, innan befäl och manskap fick vandra hem till boställen och torp. Fram till den 10 maj var det på detta sätt 4 531 finska officerare och soldater som drogs ut ur kriget.

Nu återstod knappt 2 400 man i stridande finska förband i den svenska armén. Här blev de kvar till fredsslutet. Den 8 oktober, tre veckor efter freden, hemförlovades de återstående finska trupperna av general von Döbeln i en klassisk ceremoni på torget i Umeå. Trupperna ställdes upp i fyrkant framför kyrkan, Döbeln lät förse de finska soldaterna med en dubbel ranson brännvin, innan medaljer delades ut och generalen höll sitt inledningsvis anförda tal till de finska soldaterna, stående på en trossvagn i fyrkantens mitt.

Fredsvillkoren ur militär synvinkel

Freden i Fredrikshamn skrevs under den 17 september 1809, eller den 5 september enligt den gamla julianska kalendern, som ännu brukades i Ryssland. Direkt efter undertecknandet skulle vapenstillstånd inträda mellan svenska och ryska styrkor, såväl till lands som sjöss (artikel VII). Inom fyra veckor efter ratificeringen av fredsavtalet skulle dessutom de mest framskjutna ryska trupperna dra sig tillbaka från den svenska delen av Västerbotten till Torneälvns östra strand (art. VIII). Krigsfångar skulle utväxlas och här stadgades uttryckligen att frigivna finska militärer, liksom för övrigt civila tjänstemän, skulle ha rätt att bege sig till Sverige om de så önskade, dock med en uttrycklig hänvisning till tidsbegränsningen i artikel X. Innan utgången av år 1812

skulle man ha bestämt vilken del av det gamla riket, Sverige eller Finland, som man skulle bo och äga fastigheter i (art. IX och X).¹⁴

Militär i Finland efter fredsslutet

I de tidigare svenska baltiska provinserna var kraven på militära prestationer högre än i Finland, självfallet beroende på att de i nära nog ett sekel redan varit i rysk hand. I första hand gällde det den lantmilis som sattes upp 1806–1807 och för Estlands del innebar 1 788 utskrivna soldater och i Livland 4 759. Krigsåret 1812 organiserades också en milis, i Livland organiserad som ett kosackregemente om 800 man. Dessutom utrustades ett antal frikårer om tillsammans flera hundra man. På Ösel organiserades 200 man och i Pernau- och Dorpatområdena ytterligare 200 man, men annars var det främst rekrytering till den reguljära armén som genomfördes i den estniska delen i det ryska imperiet.¹⁵

År 1797 infördes utskrivningar enligt det ryska systemet i Gamla Finland. På våren 1810 förordade krigsministern Barclay de Tolly att till krigstjänst utta dagliga lösdrivare och försvarslösa personer, helt i enlighet med tidigare svensk sed, skulle kunna skrivas ut till krigstjänst och sändas till S:t Petersburg. Regeringskanseljen stretade först emot, men fick sedan acceptera de nya reglerna. Först år 1831 stadfäste tsaren regelverket för antagandet av finländare som frivilligt ville träda i rysk krigstjänst. Under de följande två åren tog knappt 3 500 finländare värning i ryska förband.¹⁶ Till de i Finland uppsatta förbanden rekryterades självfallet veteraner från kriget 1808–1809. Flera av dem gick nästan direkt från svensk till rysk tjänst, samtidigt som andra f.d. kolleger fortsatte i svensk tjänst.¹⁷

¹⁴ *Fredsfördrag emellan Hans Maj:t Konungen af Sverige och Sveriges Rike ... samt Hans Maj:t Konungen af Ryssland och Ryska Riket* (Stockholm 1809) art. V, VII–X i Krigsarkivet, samlingen Årstrycket. Jfr en fransk textutgåva i *La Suède et la Russie. Documents et Matériaux 1809–1818* (Stockholm 1985), s. 7–12.

¹⁵ Tõnu Tannberg, *Maakaitsevääkoberust balti kubermangudes 19. sajandi 1. poo-
lel (1806–1856) Milizpflicht in den baltischen Gouvernements in de ersten hälfte des 19. jh.
/1806–1856/* (Tartu 1996).

¹⁶ Max Engman, 'Handel med infödingar. Den stora värvingen till ryska armén 1831–1833', Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890* (Stockholm 2000), s. 107–144.

¹⁷ Bertil Nelsson, *Duncker och Savolaxbrigaden. Finska kriget 1808–1809* (Lund 2000), s. 232–257.

Ekonomiska frågor

Efter rikets splittring malde den militära byråkratin på i de nya hjulspåren. De inkomster som de finska lantränterierna hann leverera för år 1807 till Vadstena krigsmanshuskassa (som delade ut pension till f.d. meniga soldater och underbefäl) kunde på grund av kriget inte redovisas på normalt sätt. Efter en del grubblande kunde Krigskollegium den 4 mars 1813 bestämma att de över 1 167 riksdaler som på detta sätt betalats in från Finland nu skulle bokföras som ”Extra Ordinarie Uppbörd” för år 1810.¹⁸ Tydligare än så kunde skilsmässan inte uttryckas på samtida byråkratsvenska. Men det var inte bara krigsmanshuskassan som bekymrade sig om den finska redovisningen. Ännu i september 1817, åtta år efter krigsslutet, dryftade Krigskollegium hur Savolaxbrigadens ransoner under återtagandet från Kalajoki skulle redovisas.¹⁹

Efter Döbelns avskedstal i Umeå återvände hundratals finska militärer hem, liksom flera tusen andra hade gjort efter konventionen i Kalix i mars 1809. Väl hemma möttes de av en stor missräkning. I samband med kaptulationen i Kalix hade officerare och soldater fått löfte om att få behålla sina boställen och torp om de återvände hem och avslutade sitt personliga deltagande i kriget.

Men redan på våren 1809 väcktes planer på att den kejsrerliga kronan skulle utarrendera officersboställena och på det sättet själv tillgodogöra sig inkomsterna. För många officerare hotade misären. I ett manifest kungjorde dock tsar Alexander I den 27 mars 1810 att de finska officerarna skulle få sitta kvar i orubbat bo:

Vi hafva alltså funnit för godt att låta den Indelta Arméen förblifva i det skick den nu är, utan att påkalla dess tjänstgöring så länge omständigheterna sådant medgifva, och till dess Landets välstånd utplånat spåren af Krigets förödelse ... Vi vele därför behålla dem (officerare och underofficerare; min anm.) vid åtnjutandet af deras innehafvande rättigheter och försäkra dem om deras förmåner till hela sin vidd.

De befäl som inte hade boställen fick i stället inkvarteringspengar från ett särskilt Boställsverk. De civila tjänstemännen i armén – auditörer och

¹⁸ Utdrag ur Krigskollegii plenums protokoll 4.3.1813 i Krigsarkivet, Krigskollegium, krigsmanshuskontoret volym G I c 1810:II, Verifikationer till huvudboken pag 1491.

¹⁹ Se Ödmjukt memorial 29.9.1817 med verifikationer från hösten 1808 i Krigsarkivet, Savolaks och Nyslotts läns infanteriregementes arkiv volym 31: G Räkenskaper 1808–1809.

mönsterskrivare – fick behålla sin lön mot att de lovade att tjänstgöra vid behov; den nya ryska förvaltningen kunde ha användning för erfarna byråkrater.²⁰

Men till tusentals soldater hade tsarens manifest ingen upplysning att ge. Redan den 1 januari 1810 hade den nya regeringskonseljen beslutat att alla indelta finska soldater skulle lämna sina torp före kommande sommar, eftersom man med fog väntade att tsaren skulle kräva in rotevakansavgifterna från bönderna för året 1809. Då kunde inte soldaterna sitta kvar på torpen. Möjligen betydde det också en del att det närdes planer på att inrätta en ny finsk krigsmakt med både före detta indelta och värvade soldater. Tsaren krävde som väntat också rotevakansavgifter, och soldaterna uppmanades att snarast möjligt lämna sina torp och därtill skaffa sig en annan försörjning, annars skulle de behandlas som lösdrivare av myndigheterna. Tragiken gjorde entré i många soldattorp under år 1810, som i vissa avseenden blev värre än de båda föregående åren för de soldatfamiljer vars män överlevt kriget. Många yngre soldater förmådde säkert skaffa sig en försörjning, men andra klarade inte av det, i synnerhet inte många krigsinvalida. Inte så få soldater inhystes, med sina fruar och barn, som ”rotfattige” i gårdar runt om i socknarna. Många av soldater tycks dock ha fortsatt att odla sina gamla torp, nu som civila arrendatorer, medan ett mindre antal av dem halkade nedåt på den sociala skalan och blev inhysesjon. Massavskedandet av soldater och den därpå följande omställningen underlättades av epidemier som åren 1807–1809 minskade befolkningsökningen.²¹

Men efter ett par år lättade situationen något, då en pensionskassa instiftades av regeringskonseljen år 1812. Kejsaren fastställde att underofficersänkor och efterlevande barn skulle erhålla 25 rubel om året, medan korpraler och sårade soldater fick tio rubel. Änkor efter soldater som stupat i kriget kunde få åtta silverrubel.²²

I Sverige tillsattes år 1810 en särskild finsk löneregleringskommitté, som systematiskt gick igenom varje enskild soldats tjänstgöring under kriget för att finna fram vad den svenska kronan eventuellt var skyldig honom eller

²⁰ Tsarens manifest 27 (15) mars 1810 tryckt i *Samling af placater, förordningar ... Första delen. 1808–1812* (Åbo 1821), s. 63–68.

²¹ Pulma; Niemelä; Olov Panelius, 'Veteraner och soldatänkor från Finska kriget 1808–09', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 60 (Helsingfors 1985), s. 87–108; C.-B. J. Petander, *Kungliga Wasa regemente 1808–1809* (Vasa 1986), s. 124–127.

²² Petander, *Kungliga Wasa regemente*, s. 121–124.

hans efterlevande av inestående lönepengar. Inte så få f.d. finska soldater kunde den vägen få ett extra litet tillskott till kassan.²³

För att underlätta situationen för de många finska officerarna och soldaterna överfördes efter krigsslutet också till Finland en del medel ur den del av krigsmanshuskassan som före år 1809 hade gällt den finska militären. Stora insamlingar startades också, med början vid Björneborgs regemente och sedan vid de flesta andra regementen, så att pensionspengarna, eller gratialistmedlen, växte till sig. År 1809 fanns det 1 224 gratialister i den finska riksdelen, och år 1841 hade ytterligare 4 500 f.d. finska soldater beviljats understöd av krigsmanshusmedlen. Flera finska soldater fick pensioner beviljade redan medan de befann sig i Sverige.

När t.ex. resterna av Österbottens regemente mönstrades den 20 oktober 1809 noterades inte bara vilka som ”begär afsked och at återgå til Finland” eller ”qvarstår i svensk tjenst”. För den tjugonioårige nr 65 Anders Eklund vid fältbataljonens andra kompani noterades: ”anmältes hafva blifvit i kronans tjenst så skadad, at han til vidare tjenstgöring är odugelig och utur stånd at lyfta eller bära sin packning – föreslås til afskjed med underhåll” och för den 46 år gamle nr 69 Isaac Dahl: ”gjordt 2ne krig – odugelig til vidare krigstjenst – kan ej föda sig – anmäles til afskjed med underhåll”.²⁴ Detsamma gäller korpralen nr 26 Johan Degeröhrn vid Pyhäjoki kompani som vid samma mönstring beviljades underhåll efter hela 34 års tjänstgöring. De båda ogifta soldaterna nr 79 Gustaf Fyhr och 118 Mickel Pihl vid Kemi kompani hade båda löst ut sig från rysk fångenskap och ville nu stanna kvar i svensk tjänst. Inte alla som tog avsked ville återvända hem. Nr 46 Henrik Höök vid Kemi kompani ”begär afskjed och will i Sverige qvarblifva”. Andra åter hade följt regementet under hela kriget bara för att ge upp s.a.s. vid målnöret. Om nr 106 Henrik Kolfman vid Kemi kompani noteras i mönsterrullan: ”Rymd den 12 oktober 1809”.²⁵

Vid Nylands regemente var det vid Borgå kompani hela 61 av 127 soldater som inte återvände hem till rotarna under år 1809. Kompaniet var med vid konventionen i Kalix i mars 1809, och borgåknektarna kom hem till östra Nyland på våren och försommaren samma år. I många kyrkböcker framskymtar att avskedade soldater ofta hade svårt att vänja sig vid det nya livet

²³ Kassans arbete kan följas i dess arkiv som förvaras i Krigsarkivet.

²⁴ Mönsterrulla 20/10 1809 i Krigsarkivet, Österbottens regementes arkiv volym 12: Rullor 1742–1809.

²⁵ Mönsterrulla i not 24 anförd volym.

och att detta tillsammans med deras erfarenheter från kriget drev dem till dryckenskap. Nylandsknekten Gustaf Trast från Teissala blev kvar i Sverige efter 1809, men återvände hem år 1815. Han blev några år senare stämd till tinget för dryckenskap, medan soldaten Anders Fogel från Savojoki i Pukkila vandrade omkring i bygden som lösdrivare, och levde ”liderligt och i dryckenskap”. Dragonen Erik Trast från Lapträsk omtalades av prästen som ”en sträng och elak karl”, begiven på starka drycker.²⁶ Exempler kan mångfaldigas i det oändliga.

Det var inte bara de f.d. finska soldaterna och deras anhöriga som, sent omsider, fick ersättning för utebliven lön under krigsåren. Så sent som i december 1817 gjordes ett försök att fastställa Västerbottens regementes lönefordringar från år 1808. Den redovisande officeren, den år 1808 tjänstgörande löjtnanten Gyllengahm, uppgav soldaternas gamla nummer ”emedan jag icke känner de nya”. Krigsslutet innebar ju att regementets östligaste del, Torneå kompani, försvann. Många finländare – soldater och soldatänkor – fick bege sig över den nya gränssälven för att försöka få ut pengar vid regementets likvideringsmöten.²⁷

I augusti 1812 förtecknades 14 finska gardister vid Svea livgarde som fortfarande hade rätt att få s.k. portionsskillingar, d.v.s. matpengar, från kriget då de alla hade tjänstgjorde i Savolax infanteriregemente. För två av dem kom dock pengarna fram för sent. De hade hunnit avlida på sjukhus i Stockholm.²⁸

Finländare i svenska militära akademier, förvaltningar och staber

Det år 1796 grundade Krigsmannasällskapet, från 1805 Krigsvetenskapsakademien, hade redan från början tydlig förankring i och kontaktyta med den finska delen av armén.²⁹ Bland de 45 grundarna fanns fyra officerare som var

²⁶ Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 1995), s. 178 f.

²⁷ Förteckning över lönefordringar vid Förste majorens kompani från år 1808, dat. 16.12.1817 i Krigsarkivet, Västerbottens regementes arkiv, majorexpeditionen volym F:1, Diverse handlingar 1808–1831. Om regementet mot slutet av kriget 1808–09 se C. G. A. Bergenstråhle, *Kungl. Västerbottens regementes historia* (Stockholm 1917), s. 419 ff.

²⁸ Listan över de 14 gardisterna i Krigsarkivet, Finska lönefordringskommittén volym 16: Savolaks infanteriregemente.

²⁹ Om Akademien och Finland se Lars Ericson, 'Från sällskap till akademi 1796–1870', Erik Norberg (red.), *Fäderneslandets försvar. Kungl. Krigsvetenskapsakademien 1796–1996* (Stockholm 1996), s. 11–140.

födda i den östra rikshalvan: överste Georg Gedda vid Livregementets värvade infanteribataljon, överstelöjtnant Otto Carl von Fieandt vid Tavastehus läns infanteriregemente, löjtnant Thomas Byström vid Krigsakademien Karlberg (denne Helsingforsfödde officer och kompositör skulle komma att verka som sekreterare i Akademien under hela 33 år) samt professorn vid Karlberg, Nathanael Gerhard af Schultén.

Under de följande åren fylldes leden på med flera finländare. I november 1796 invaldes artillerimajoren Odert Albrecht Gripenberg från Vittis i Björneborg och överstelöjtnant Erik Johan von Fieandt vid Karleska jägarkåren. Året efter invaldes bl.a. chefen för Karelska dragonregementet och Savolax fotjägarkår med Karelska jägarkåren överste Göran Jägerhorn, översten och förre chefen för Tavastehus läns infanteriregemente Carl Gustaf Ehrnrooth, översten och generaladjutanten Henrik Tawast (från Kuopio) samt jurisprofessorn Matthias Calonius från Åbo.

Under de följande åren tillkom ytterligare finländska ledamöter, både civila och militära. Akademien kan sägas återspegla den vandring över Bottenviken som svenska och finska officerare gjorde före skilsmässan, även om svenska officerare i högre grad fick befäl i den östra rikshalvan än tvärtom.

Även i Akademiens tryckta publikation, *Handlingarna*, hade Finland och finska försvarsproblem en framträdande plats, föga förvånande med tanke på den centrala roll som den långa gränsen mot Ryssland spelade. Krigsvetenskapsakademien var med andra ord en svensk-finsk akademi i alla avseenden. När ledamöterna skildes åt efter sitt möte på kvällen den 20 februari 1808, återstod bara några få timmar innan dagen skulle gry den 21 februari. Med de första solstrålarna överskred den ryska armén gränsen i öster.

I Akademiens protokoll den 9 december 1809 noteras att platsen efter "f d viceamiralen C O Cronstedt" blivit ledig och skulle besättas. Förfaringssättet var talande; den före detta Sveaborgskommendanten fick bokstavligt talat försvinna ur Akademiens led genom en falllucka utan att någon notering gjordes om hans öde.

Den stora sammankomsten den 9 december 1809 är unik i Akademiens historia. Nu stod Finland – om än implicit – i centrum på ett sätt som aldrig förr. Akademiens styresman, generalen och greven Gustaf Mauritz Armfelt, stod i begrepp att efter två år nedlägga sitt ämbete. Presidenten i Krigskollegium med mera hade nu blivit tsarens undersåte. Till ny styresman valdes den i Borgå födde generallöjtnanten Carl Johan Adlercreutz, medan Thomas Byström kvarstod som sekreterare. Det betydde att Akademiens tre högsta

ämbeten ännu efter Finlands avskiljande från Sverige innehades av två finländare och en pomrare, artillerigeneralen Helvig. Adlercreutz var en klar anhängare av 1812 års politik och avspänningen med Ryssland.³⁰

Flera finländska akademiledamöter stannade dock i sitt hemland och gick i rysk tjänst, varför de förvandlades till utländska ledamöter. Detta gällde bl.a. professor Nathanael Gerhard af Schultén som år 1814 blev chef för det finska ecklesiastikexpeditionen, överste Carl Axel von Morian (som varit chef för Värmlands fältjägare och inspektör för jägartrupperna) som år 1811 blev rysk överste, överste August Palmfelt (bl.a. tidigare chef för Åbo läns infanteriregemente) som 1812 blev rysk generalmajor och kaptenen i Fältmätningsskåren kaptän Carl Gustaf Tawaststjerna som blev kaptän i rysk tjänst 1823 och slutade som överdirektör för det finska generallantmäterikontoret. En som dock stannade i svensk tjänst, vilket inte kan ha varit det lättaste, var den olycksalige Cronstedts bror Axel, som fortsatte sin karriär inom marinen och slutade som chef för det norra lotsdistriktet.

Finska förband i Sverige

Det var flera viktiga faktorer som gjorde att huvuddelen av de finska soldaterna aldrig kom att stanna i Sverige. Kapitulationerna i Sveaborg och Kalix innebar att samtliga finska militärer lovat att lägga ned vapnen och inte längre tjäna den svenske kungen under kriget. Även om en del av dessa soldater under sommaren 1808 försökte ansluta sig till de svenska och finska trupperna var deras löfte naturligtvis en återhållande faktor. För de flesta soldater var sannolikt familjen kvar hemma i Finland. Officeren och soldaten kunde också göra olika bedömningar av möjligheterna att försörja sig i hemlandet. I det avseendet klarnade förutsättningarna redan vid årsskiftet 1809–1810, då tsar Alexanders och regeringskanseljens beslut om boställen och torp blev kända.

I fredsfördragets artikel X stadgades det om rörelsefrihet över den nya gränsen. Alla finländare som för tillfället befann sig i Sverige och alla svenskar som vistades i Finland hade full rätt att återflytta. Men – och detta var det avgörande – de fick tre år på sig att omdisponera sina privata tillgångar i form av fastigheter och annan egendom, så att ingen därefter skulle bo i det ena landet och ha tillgångar i det andra. Den sista december 1812 skulle alla sådana band mellan de båda f.d. riksdelarna brytas. Om därefter en svensk

³⁰ G. Rein, *Karl Johan Adlercreutz. Försök till levnadsteckning, 1–2* (Helsingfors 1927).

medborgare ägde någon fastighet i Finland skulle hans egendom tvångsförsäljas på auktion.³¹ Det yttersta syftet med denna paragraf var att undvika riskerna med dubbla lojaliteter. Detta stadgande satte naturligtvis stor press på de finska militärer som vistades i Sverige. Senast under år 1812 måste de ha fattat det livsavgörande beslutet om de skulle stanna eller återvända hem.

Typisk är Gustaf Mauritz Armfelts situation. Trots sina höga positioner i Sverige hösten 1809 hade han en svag ställning här. Hans stora gods Åminne i Egentliga Finland utgjorde hans främsta privatekonomiska tillgång och han formulerade själv problemet i ett brev i maj 1810: ”Jag har *allt* i deras händer och utom en lön av 1 600 riksdaler banco *intet* här.”³² Dessutom kunde han lyfta de stående, indelta, inkomsterna från officersbostället Mustiala i Finland. Ekonomin avgjorde när Armfelt ”blev ryss”, men naturligtvis spelade även motsättningen till den nya svenska regeringen in för gustavianen Armfelt.

Under senhösten 1809 eller med de första öppna vattnen frampå våren 1810 återvände hundratals finländska soldater hem. När fartygen lämnade Umeå, Gävle och Stockholm hade varje man med sig två riksdaler i avskedsgratifikation.³³ Men ungefär 1 300 man valde att stanna kvar och fortsätta i svensk tjänst. De hade sitt ursprung i 22 olika kårer och regementen i den finska delen av armén, men samtliga förband utom ett var nu upplösta. Endast det Finska artilleriregementet kvarstod ännu med 300 man som ett självständigt förband i den svenska armén.

De övriga före detta finska soldaterna organiserades i 1:a och 2:a Finska fältbataljonerna, som förlades till Umeå respektive Gävle, innan de sändes att bevaka den nya riksgränsen, vid Haparanda och Grisslehamn. Det är närmast symboliskt att det var finska trupper som utgjorde den första gränsvakten mot det av Ryssland behärskade hemlandet, länge förlagda i mer eller mindre provisoriska kaserner.³⁴ Ännu i januari 1815 befann sig inte mindre än 49 f.d.

³¹ Fredsfördraget emellan Hans Maj:t Konungen af Sverige och Sveriges Rike ... samt Hans Maj:t Kejsaren af Ryssland och Ryska Riket 17/9 1809 artikel X, tryck i Stockholm 1809 i Krigsarkivet, samlingen *Årstrycket*. En franskspråkig version av fredsavtalet är tryckt i *La Suède et la Russie. Documents et Matériaux 1809–1818* (Stockholm 1985), s. 10 (art. X).

³² E l o f T e g n é r, *Gustaf Mauritz Armfelt. Studier ur Armfelts efterlämnade papper III* (Stockholm 1887), s. 255.

³³ S a n d s t r ö m, *Sveriges sista krig*, s. 193.

³⁴ Krigsarkivet, Arméförvaltningens fortifikationsdepartementet volym E V:22, Handlingar rörande kronans mark och byggnader: Haparanda, Hässleholm, Hulfsfred och Huskvarna; O l o f H e d e r y d, *Haparanda efter 1809. Tornedalens historia 3* (Haparanda 1992).

finska soldater ur det Norra finska gränskompaniet, som nu lydde under Västerbottens regemente, på gränsbevakning ”å Casernerne i Haparanda”.³⁵

I möjligaste mån försökte man från svensk sidan hålla samman resterna av de finska förbanden. Möjligen fanns det en outtalad förhoppning att dessa män en dag skulle kunna utgöra en kaderorganisation för en nyupprättad finsk armé. Men sannolikt var det främst av praktiska skäl, inte minst med tanke på språket, som den finska personalen hölls samlad.

Den 22 oktober 1809, bara två veckor efter Döbelns tal, organiserades den 2:a Finska fältbataljonen i Umeå med fyra kompanier med 111 man vardera. Österbottens regementes fältbataljons 4:e kompani fördelades på de nya 2:a (42 man) och 3:e (16 man) fältkompanierna. På motsvarande sätt fördelades Savolax infanteriregementes återstående soldater på de 1:a (22 man) och 3:e (14 man) fältkompanierna. Savolax jägare och resterna av Karelska jägarna, tillsammans 24 man, fördes även de till det 1:a fältkompaniet. Ännu i början av november 1809 omnämns de tidigare finska förbandsnamnen i samband med att soldaterna namnges, men därefter är det de nya förbandsnamnen som gäller.³⁶

Uppenbarligen fanns det hos många finska soldater en föreställning och förhoppning om att de bara skulle vistas i Sverige en kortare tid, innan de, på något sätt, skulle kunna återvända hem. Det visas av ett formligt myteri som bröt ut när den 1:a Finska fältbataljonen mönstrades i slutet av oktober 1809. När soldaterna fick veta att de skulle lämna Umeå för att via Gävle marschera till Stockholm blev oron akut, inte minst bland österbottningarna som på det viset skulle komma långt från sina hemtrakter. Soldater från Överstelöjtnantens och Pyhäjoki kompanier av Österbottens kompanier vägrade att röra sig, och uppmanade de andra finska soldaterna att också de vägra marschera. Vid en mönstring den 20 oktober försökte överstelöjtnant Ehnrooth förgäves lugna känslorna. Soldat Lager ropade högt: ”ingen av oss går, varken hot om gatlopp eller arkebusering kan förmå oss därtill”. General von Döbeln anlade till platsen och lyckades lugna stämningen hos savolaxare och andra, men österbottningarna teg motskrävt. Generalen tog ifrån dem deras fana som ett vanärande straff och höll ett kort förmaningstal. Därefter lättade spänningen

³⁵ Namnrulla över kompaniets gränsbevakning i Haparanda 14.1.1815 i Krigsarkivet, Västerbottens regementes arkiv, Norra finska gränskompaniet volym F:1, Diverse handlingar 1810–1819.

³⁶ Bataljonsorder för 2:a Finska fältbataljonen 22/10 och 8/11 1809 i Krigsarkivet, samlingen Krigshandlingar 1808–1809 volym 252: Finska trupperna i Sverige efter krigsslutet.

och truppen begav sig söderut. Döbeln nöjde sig, sedan korpralerna bett om förlåtelse å sina soldaters vägnar, med att bestraffa bara den uppiggande soldaten Lager. Döbeln var den höge svenske militär som genomgående visade störst förståelse för och omsorg om de landsflyktiga finländarnas öde.³⁷ Döbeln betraktade sig själv, i egenskap av tidigare chef för Nylands regemente, som en av de ”f: d: Finska Militaire personer” som kvarstannat i Sverige.³⁸

De nyorganiserade finska förbanden i den svenska armén drabbades också av rymningar. Det Norra finska gränsförsvarskompaniet förlorade efter sitt organiserande år 1810 tio av sina 85 soldater genom rymningar, de flesta under hösten 1810.³⁹

Oron blev inte mindre av de eländiga förhållandena för de finska soldaterna. Detta framgick med all önskvärd tydlighet när general von Döbeln den 9 januari 1810 mönstrade trupperna. Hans mönstringsberättelse andas äkta upprördhet över den misär som krigsveteranerna hade sjunkit ned i:

[...] utan ock en del af de under kriget utfallne Strumpor utaf mal förderfwade, samt större delen Skor af så bedrägelig sammansättning att de i stället för dubbelläder Sulor befunnos wårdslöst sammantrokade med tunna och oduglige ofwanläder, af 2ne näfwer och öfwerst en helt tunn Läder-Sulo; – Så ansåg jag af rättvisa för den lidande Soldaten föranlåten att Cassera alla såsom oduglige ofwanuptagne Persedlar.

Många av soldaterna hade tvingats köpa civila klädespersedlar ”utaf sine små tillgångar”. Visserligen hade trupperna redan i oktober 1809 fått ut kläder från arméns utredningsförråd i Umeå och Härnösand, men ”större delen af Böxorna och en del Kapotter befunnos odugligt halfwalket och till en del af hår tillverkat Wallmar, samt af röta skadade till den grad att de ej kunde emotstå förslitning”.⁴⁰

Den 1:a finska fältbataljonen gjorde till en början garnisonstjänst i Gävle, innan den marscherade till Västerås. Där fattade officerare och manskap under februari månad 1810 beslut om huruvida de skulle stanna kvar i Sverige eller återvända till Finland. Många meniga soldater övergick till det värvade

³⁷ C.-B. J. Petander, *Kungliga Österbottens regemente under slutet av svenska tiden* (Vasa 1978), s. 306 f.

³⁸ Döbeln i brev till den kejsrerliga konseljen i Åbo 15.8.1811 i Riksarkivet, Helsingfors, VSV/Statssekretariatet 1812–1820, akt 56/1812.

³⁹ Rulla över kompaniet dat. Bygdeå 26.2.1816 i Krigsarkivet, Västerbottens regementes arkiv, Norra finska gränskompaniet volym F:1, Diverse handlingar 1810–1819.

⁴⁰ Döbelns inspektionsberättelse 9.1.1810 i Krigsarkivet, samlingen Krigshandlingar 1808–1809 volym 252: Finska trupperna i Sverige efter krigsslutet (fascikel 2).

Svea livgarde, medan andra fick tjänst vid de indelta Livregementets grenadjärer i Västmanland och Närke samt i Västmanlands och Upplands regementen. En annan grupp kvarstannande bildade det Södra finska gränskompaniet. Återstoden av den 1:a bataljonens manskap marscherade till Stockholm för att den vägen återvända till Finland.⁴¹ Den 2:a finska bataljonen i Umeå upplöstes något senare, på sommaren 1810.

Vid midsommartid anlände en större grupp finska soldater till Stockholm på sin väg hemåt. Den 21 juni möttes 165 man från nästan alla finska regementen på Slottsbacken av generallöjtnant Adlercreutz. De hade hamnat rätt i ett getingbo. Dagen innan, den 20 juni, hade en mobb lynchat riksmarskalken Axel von Fersen, en händelse som inte bara var dramatisk i sig, utan också hade en konspirations alla ingredienser. De efterföljande polisförhören avslöjade att bodbiträden och hantverksesäller bildat kärnan i mobben, som sannolikt hade eggats av anonyma män försedda med pengar och brännvin.⁴²

Det var med andra ord i en spänd situation som de 165 finländska soldaterna anlände till Stockholm, och Adlercreutz lät också omgående dela ut ammunition till finnarna. De fick sedan ansvara för bevakningen på slottet till den 23 juni, medan oron jäste runtom i Stockholm. Det är inte lite ironiskt att denna drygt ett kompani starka finska trupp var den mest pålitliga styrkan i Stockholm denna oroliga midsommar. De leddes av löjtnant Gregori Aminoff, redan en berömd krigshjälte och sedermera även känd krigshistoriker. Efter en knapp vecka kunde dock finländarna lämna Stockholm och fortsätta sin avbrutna resa. Den 26 juni steg man ombord på skutorna Dygden och Beata, som satte kurs på ingå i Nyland.⁴³

Stegvis fyllde många finska soldater de luckor som under kriget uppstått i leden i flera svenska regementen, och de båda finska fältbataljonerna krympte redan under 1810 till två gränskompanier – de Södra och Norra kompanierna – om tillsammans knappt 300 man. Som sådana låg de kvar vid Grisslehamn och Haparanda. Södra gränskompaniet leddes av kaptenen C. M. von Fieandt och förlades till Grisslehamn. Norra gränskompaniet i Haparanda ingick organisatoriskt i Västerbottens regemente, om man så

⁴¹ Greg. Adolfsson Aminoff, *Relation om f.d. Savolaks Brigadens ... deltagande i 1808 & 9 årens fälttåg* (Göteborg 1839), s. 148–153.

⁴² Rune Hedman, 'Massan vid det fersenska upploppet', Torgny Nevéus (red.), *Historia kring Stockholm. Från frihetstiden till sekelskiftet* (Stockholm 1967), s. 35–54.

⁴³ Adolfsson Aminoff, s. 153–155.

vill litet som en ersättning för regementets förlorade Torneå kompani. Först åren 1815–1816 upplöstes gränskompanierna, och de sista finska soldaterna införlivades med vanliga svenska regementen. Därmed avvecklades de sista arvtagarna till den finska delen av den gemensamma armén. Den 7 juni 1815 hölls avmönstringsmöte med det Norra finska gränskompaniet. Ett par av officerarna fick tjänster vid Västerbottens regemente, medan andra uppenbarligen inte hade släppt kontakten med det gamla landet. Den 2:e löjtnanten Johan Wilhelm Collan var inte närvarande vid kompaniets upplösning eftersom han var ”permitterad till Finland”.⁴⁴

Finska artilleriregementet bestod ursprungligen av runt 800 man, men när det deltog i Umeåmönstringen i oktober 1809 var det bara en skugga av sitt forna jag, med 80 man i leden. När de andra finska regementena upplöstes och omvandlades till först fältbataljoner och sedan gränskompanier behölls artilleriregementet intakt som ett särskilt förband, sannolikt för att man inte minst av symbolskäl ville bibehålla ett finskt arméförband och därmed en sista rest av den finska delen av armén. Senare under hösten 1809 flyttades personal och pjäser med båt från Umeå till Gävle. Där ökades regementets styrka med nyrekrytering, både bland norrländska soldater och finska soldater, som vid samma tid började återkomma från krigsfångenskap i Ryssland. Det resulterade i att det Finska artilleriregementet redan i januari 1810 kunde mönstra 400 man i sina led: 227 finnar, 131 svenskar, 25 ryssar, fyra polacker och en perser. Flera artillerister rotade sig i Gävle och bildade familj i sin nya garnisonsstad.⁴⁵

Finska militärer i svenska förband

Stegvis fyllde många finska soldater de luckor i leden som kriget hade förorsakat i flera svenska regementen, i första hand Jämtlands, Västerbottens och Hälsinge regementen. Här kunde de flytta in i nya soldattorp. I samband med avvecklingen av de två finska kompanierna 1815–1816 gick flera finska officerare till två nyorganiserade regementen i Skåne, de Norra och Södra skånska infanteriregementena. Norra regementet fick 1811 som sin förste chef just Georg Carl von Döbeln, som med all säkerhet var den som låg bakom rekryteringen av

⁴⁴ Avmönstringsrulla för det Norra Finska gränskompaniet 7.6.1815 i Krigsarkivet, Västerbottens regementes arkiv, Norra finska gränskompaniet volym F:1, Diverse handlingar 1810–1819.

⁴⁵ Jonas Hedberg, *Kungliga Finska Artilleriregementet*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 404 (Helsingfors 1964), s. 211–217.

finska personal. Han kan rent allmänt betraktas som de f.d. finska militärernas främste beskyddare i Sverige efter freden 1809. Även från Finland skrev enskilda till honom och begärde, och ibland även fick, hjälp och understöd i olika former.⁴⁶

De två finska gränskompanierna var alldeles för små för att kunna svälja alla de finska officerare som ännu var kvar i svensk tjänst. Därför gjordes på sommaren 1810 ett försök att fördela dem på svenska förband. Generallöjtnant C. J. Adlercreutz utarbetade i egenskap av generaladjutant för armén ett förslag på fördelning av 117 finska officerare. I hans memorial fördelades de 117 jämnt över nästan alla den svenska arméns förband. De enda större koncentrationerna av finska officerare gick att återfinna i Kronobergs (7 st), Södermanlands (5 st), Hälsinge (11 st), Västgöta (5 st) och Västmanlands regementen (8 st).⁴⁷ Detta förslag blev dock inte full verklighet, men det visar på att man i den svenska militärledningen aktivt försökte lösa frågan om hur den återstående finska militären skulle kunna tas om hand och utnyttjas på bästa sätt.

Det förband som kom över till Sverige med störst andel av personal i behåll var Savolaxbrigaden, som ju strängt taget var sammansatt av flera förband. I början av kriget 1808 hade brigaden omfattat 147 officerare, av vilka hälften stupade eller togs tillfånga. I oktober 1809 hade styrkan smultrigt samman till 72 officerare.⁴⁸ Hos de i brigaden ingående Savolax jägare var förlusterna något mindre. Av ursprungligen 52 officerare nådde inte mindre än 36 stycken Västerbotten.⁴⁹ Om man granskar dessa 72 savolaxofficerare närmare så visar det sig att knappt hälften eller 34 stycken kom att stanna i Sverige.⁵⁰ I den beräkningen har officerare som var Sverigefödda inte räknats med. De hade följande fördelning på militära grader.

⁴⁶ Sture M. Waller, *Georg Carl von Döbeln. Studier i Sveriges militäriska och politiska historia* (Lund 1947), s. 277–285, 320–322. Jfr Bengt Kummel, *Georg Carl von Döbeln. Liv och känsla* (Vasa 1998), s. 233–242.

⁴⁷ Adlercreutz memorial 18.6.1810 i Riksarkivet, Militariasamlingen vol 9: Generaladjutantens för armén skrivelser till Kungl Maj:t 1810, juni–december.

⁴⁸ E. S. Tigerstedt, *Biografiska anteckningar om Savolax brigadens män 1808–1809* (Helsingfors 1908).

⁴⁹ C. G. Aminoff, *Nyuppsatta truppförband i Finland 1770–1808* (Helsingfors 1971), s. 76–133.

⁵⁰ Beräkningarna i tabell 1–2 är hämtade ur Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Nordiska museets Handlingar 109* (Stockholm 1990), s. 342.

Tabell 1. Militär grad år 1809 respektive sista militära grad i Sverige hos de officerare ur Savolaxbrigaden som stannade i Sverige

	Grad 1809	Sista grad i Sverige
Fänrik	5	–
Löjtnant	15	3
Kapten	10	13
Major	4	9
Överstelöjtnant	–	7
Överste	–	2
Summa	34	34

Källa: K a r i T a r k i a i n e n, *Finnarnas historia i Sverige*, s. 342.

Föga överraskande är de lägre officerarnas dominans stor, både av rent kvantitativa skäl, men också för att de allra högsta officerarna hade helt andra möjligheter att välja mellan ett fortsatt liv i Finland eller Sverige, med goda ekonomiska villkor i båda fallen. De 34 savolaxofficerarna var både unga män med möjlighet till flera års karriär framför sig och var krigserfarna veteraner från arméns kanske bästa förband. Att de sedan också gjorde karriär visar utvecklingen fram till deras sista grad i Sverige.⁵¹ Deras karriärer utspelade sig också i de flesta av den svenska arméns regementen.

Även flera av de yngsta officerarna vars karriär knappast hade hunnit börja kom att stanna länge i Sverige. Inte mindre än 22 kadetter från Haapaniemi krigsskola kom att stanna i Sverige, och samtliga i den gruppen bodde i den tidigaste västra riksdelen ännu så sent som år 1839.⁵²

Ju yngre de var, desto större var delen, kanske lejonparten, av deras karriär som utspelades i Sverige. Det finns många exempel på detta.⁵³ Kaptenen Carl Magnus von Fieandt var chef för det Södra finska gränskompaniet i Grisslehamn, han dog 1836 som major i Varberg. Löjtnanten Gregori Aminoff

⁵¹ För en värdering av Savolaxbrigadens kvaliteter se L a r s E r i c s o n, 'Manövertänkandet i Sverige före år 1940 – några historiska nedslag', Michael Claesson & Lars Ericson & Peter A. Mattsson (red.), *Manövertänkande. Essäer kring teori och praktisk tillämpning* (Stockholm 2001) s. 227–240, speciellt s. 234 f.

⁵² A d o l f s s o n A m i n o f f, s. 174 f.

⁵³ En del av den följande redovisningen av individöden är hämtad ur T a r k i a i n e n, *Finnarnas historia i Sverige*, s. 342 f. Underlaget till dennes sammanställning återfinns i T i g e r s t e d t. Andra uppgifter är hämtade ur N e l s s o n, s. 232–257.

var utbildad på Haapaniemi (utexaminerad som sextonåring år 1804), blev fänrik vid Savolax infanteriregemente och efter 1809 kapten vid Västmanlands regemente. Han kom efter sina upplevelser som chef för slottsvakten under de dramatiska midsommardagarna 1810 att delta i organiserandet av Sveriges första värnpliktiga förband, nämligen Gotlands nationalbeväring åren 1811–1812, delta i kriget i Tyskland 1813–1814, bli överste 1837 och utnämnas till kommandant på Karlstens fästning vid Marstrand 1839. Han blev även militärhistorisk skribent och skrev om kriget 1808–1809. Löjtnant Johan Fredrik Aminoff, född i Åbo län, gjorde sin karriär på Krigsakademien, officersskolan och Karlberg, innan han blev godsägare i Småland. Tack vare sitt mörka utseende kallades han ”musta perkele” (”svarte fan”) redan på Karlberg, vilket antyder att hans finska ursprung var känt bland kadetterna, liksom att det också tycks ha funnits åtminstone någon finskspråkig ibland dem.

Tabell 2. Placering i svenska armén efter 1809 för f.d. Savolaxbrigadens officerare

Västgöta regemente	4	Norra skånska regementet	1
Västerbottens regemente	4	Södra skånska regementet	1
Västmanlands regemente	4	Jönköpings regemente	1
Upplands regemente	2	Hälsinge regemente	1
Andra livgardet	2	Dalregementet	1
Kalmar regemente	2	Närkes regemente	1
Värmlands fältjägare	2	Göta artilleriregemente	1
Jämtlands regemente	2	Wendes artilleriregemente	1
Livgrenadjärregementet	2	Fältmättningsbrigaden	1
Älvsborgs regemente	1		
Summa:	34		

Källa: Tarkainen, *Finnarnas historia i Sverige*, s. 342.

Carl Wilhelm Bursin var född i Sulkava 1782, blev kadett vid Karlberg 1796–1797 och löjtnant vid Savolax jägare 1806. Under kriget var han brigadadjutant hos Cronstedt och Sandels och deltog bl.a. vid Revolax, Lappo och Virta bro. Han blev major 1809 och överstelöjtnant 1810. År 1813 tog han avsked ur svensk tjänst och gick i stället i rysk, där han utnämndes till överste i generalstaben. Som sådan stupade han vid Dresden 1813.

Gustaf Adolf Montgomery var född 1790 i Kemi. Han var vid krigsutbrottet underofficer vid Kajana bataljon och blev 1809 en av Sandels adjutanter. Efter Hörneforslaget utnämndes han till löjtnant. Montgomery blev efter kriget major vid Jämtlands regemente där han stannade till 1821. Därefter blev han landshövding i just Jämtlands län år 1842, men redan samma år förflyttad till Västerbottens län, där han stannade som landshövding till 1856. Han publicerade år 1842 en historik över kriget 1808–1809.

Bara några år efter rikssplittningen sattes två nya indelta infanteriregementen upp i Sverige, de Södra och Norra skånska regementena. Här öppnades goda möjligheter för de finska officerare som hade tillräckliga språkkunskaper för att kunna kommunicera med de skånska knektarna.

Det Norra regementet fick som sin förste chef ingen mindre än Georg Carl von Döbeln, som tog tillfälligt i akt att kombinera sina två strävanden, att bygga upp det nya regementet och att vårda sig om de finska militärernas intressen. Överstelöjtnanten B. U. von Knorring blev den ene av bataljonscheferna. Han hade tjänat vid Björneborgs regemente, Adlercreutzska regementet och Savolax fotjägarregemente. Den andre bataljonschefen blev överstelöjtnanten F. E. Wrede, som hade tillhört Änkedrottningens livregemente och varit i Tyskland 1805–1807, medan han 1808 tillhörde den Västra armén och 1809 stred i Västerbotten. Av regementets 46 officerare var inte mindre än 21 finländare, och på kompaninivå var det finländska inslaget än mer påtagligt. Samtliga åtta kompanichefer var finländare och av kompanistatens 32 officerare var hela 20 stycken finländare.⁵⁴

Går vi till det Södra skånska regementet och dess första chefer J. F. Eek och Georg Fredrik Reutercrona (chefsbytet ägde rum redan i mars 1812) blir bilden likartad.

Den förste chefen överstelöjtnanten Eek hade under hela sin föregående tjänstetid tillhört Björneborgs regemente. Den andre chefen, översten Reutercrona som närmast kom från en tjänst som överstelöjtnant vid Västgötadals regemente, hade 1796 varit chef för Åbo läns rusthållsbataljon.⁵⁵

Av det Södra skånska regementets 40 officerare var det minst 24 stycken som ursprungligen hade tillhört finska förband. Här var den finska dominan-

⁵⁴ Eric Dahlberg, *Skåne och regementet. En bok om Skånes land och folk och om Kungl. Norra skånska infanteriregementet för dess soldater* (Kristianstad 1936), s. 154–159. Jfr även Lars Ericson, 'Det indelta regementet under 1800-talet', Göran Larsson (red.), *Norra skånska regementet 1811–1994. Ett bygderementes historia. Del I* (Kristianstad 1994), s. 22–57.

⁵⁵ Torsten Winberg, *Södra skåningarna 1811–1949* (Malmö 1950), s. 54–56.

sen än större än vid systerregementet, genom att de två första regementscheferna vid starten år 1812 båda var finländare.

Mot denna bakgrund är det symboliskt helt korrekt att fanan från det avvecklade Adlercreutzska regementet nödortfigt gjordes om för att passa de båda nya skånska regementena. Det i Finland förlagda Adlercreutzska regementet hade fört färgerna gult och purpurrött, d.v.s. även de skånska färgerna. De överblivna kompanifanorna delades raskt ut som fyra bataljonsfanor för de nya skånska regementena. För att anpassa dem målades en mittsköld på med ett lejon hållande den skånska gripen inom en lagerkrans.⁵⁶

De finska traditionerna märks också på ett annat sätt, genom anknytningen till Döbeln. Det Norra regementet firade under hela sin existens till 1994 Jutasdagen den 13 september som sin högtidsdag, trots att regementet inte ens var fött när slaget utspelade sig. Dessutom tog man Döbelns valspråk "Ära, Skyldighet och Vilja" även som regementets valspråk.

Det är påtagligt hur många av de finska officerare som åtnjutit expektanslön, d.v.s. stått i kö tills en tjänst blivit ledig, vid olika förband, innan de kunde placeras på tjänster vid de nya skånska regementena. Många finska officerare tog avsked år 1812. Då stod man inför risken att inte längre få äga egendom i Finland, vilket säkert fick många att återvända till det gamla hemlandet.

Om vi har en hel del kunskap om många officersöden, så är det sämre beställt med kunskapen om vad som hände underofficerare och enskilda meniga soldater. Här är kännedomen mera spridd och glimtvis förekommande. Vi vet dock att flera av de soldater som sommaren 1810 och även följande höst återvände hem till Finland senare återkom till Sverige. En av dem var den unge soldaten Bök från Jockas (Juva) och Savolax regemente. Han återkom hösten 1810 och placerades då vid Livregementets grenadjärer. Vid sin anställning kunde han varken tala svenska, skriva eller räkna, men han lärde sig och avancerade till fanjunkare. Det var relativt få savolaxsoldater som stannade i Sverige. Av brigadens styrka på 3 750 man återstod 760 i Umeå hösten 1809.⁵⁷ Riktigt illa däran var Savolax jägare, vars Leppävirta kompani hade minskat från 150 till tre man.⁵⁸ Några av savolaxarna dök upp som tiggare i Stockholm på våren 1810. Jägarna Örn och Spets vid Sulkava

⁵⁶ Winberg, s. 276–277; Göran Larsson, 'Regementets traditioner', Göran Larsson (red.), *Norra skånska regementet*, s. 239–259.

⁵⁷ Tigerstedt, s. 6 f.

⁵⁸ C. J. Holm, *Anteckningar över fälttåget emot Ryssland åren 1808 och 1809* (Stockholm 1936, faksimil: Lund 1977).

kompani, som båda hade dubbla tapperhetsmedaljer från kriget, tiggde på gatorna för att få ihop pengar både till sin överlevnad och resepengar hem till Finland.⁵⁹

Redan år 1810 hade en del officerare ur det Finska artilleriregementet överförts till andra artilleriförband, bl. a. majoren Samuel Elfving samt underlöjtnanterna Johan Tauson, Nils Harald Åkerstein och Anders Johan Witting vilka förflyttades till Wendes artilleriregemente i Kristianstad.

När det Finska artilleriregementet skulle upplösas – vilket beslöts den 5 februari 1811 – fördelades de fem kompanierna på Wendes artilleriregemente (tre stycken) och Svea artilleriregemente i Stockholm (två stycken). Det var ganska svaga kompanier med 70 nummer vardera. De knappt 400 ”finska” artilleristerna bestod av 60 procent finländare och 35 procent svenskar, samt några få ryssar och polacker. Den 4 juni 1811 skedde den formella upplösningen av det Finska artilleriregementet.

Den 26 februari 1811 marscherade en första kontingent från Gävle söderut mot Kristianstad och den nya förläggningsorten. Den omfattade 6 officerare, 12 underofficerare, 3 trumslagare, 1 underofficer och 148 meniga artillerister, under ledning av majoren Carl Arvid Hägerflycht. Löjtnant Jean Touissant Charpentier berättar om den hårda marschen, som samtidigt förde de finska soldaterna allt längre bort från hemlandet: ”1 april ankommo vi efter 72 mils marsch i början i 30 graders kyla, sedan i regn och snöslask, utan att ha behövt kvarlämna en enda sjukling – men blevo narrade april”. Kvartermästarna vid Wendes artilleri ansågs ha gett de nyanlända ett snävt och ogint mottagande.

Kvar i Gävle stannade kapten Daniel Meijer för att ta hand om permitterade och sjuka. Men den 1 maj avgick den sista styrkan till Skåne: underlöjtnant Claes Josef Breitholz med 25 artillerister.

En stor del av de finska artilleristerna – 40 man under ledning av löjtnanten Charpentier och två underofficerare – sändes ganska omgående till Landskrona, där de betjänade ett tjugofyrapundigt och ett adertonpundigt fästningsbatteri. Kommenderingen sammanföll med en fruktan för ett engelskt anfall, varför kustförsvaret i Skåne förstärktes, bl.a. genom att Landskronas hamnbatterier iståndsattes.⁶⁰ De finska wendisterna återkom till Kristianstad i november.

⁵⁹ Nelson, s. 214.

⁶⁰ Åke Jönsson, *Historien om en stad. 2. Landskrona 1805–1899* (Landskrona 1995), s. 14.

Den finländska militärens speciella beskyddare, Georg Carl von Döbeln, såg med missnöje på cheferna för Wendes, Carl von Cardells enligt hans mening okänsliga behandling av de finska artilleristerna. Detta trots att kompanidisponenten kapten von Mühlenfels skrev och talade om det värdefulla tillskottet av pålitliga och praktiska män. Det gick så långt att Döbeln insände ett memorial till Kungl Maj:t med sina erinringar, vilket resulterade i att Cardell fick order att ”tillse att trivselen för regementets finska personal ökades”. Det var också Döbeln som såg till att en finstalande präst, Simon Lundwall, år 1813 förordnades att tjänstgöra vid Wendes artilleri. Vid den tidpunkten låg de finska wendisterna i bl.a. Karlshamn, Kalmar och Ystad. Successivt reste de dock tillbaka till Finland och senast år 1820 tycks de flesta finska artilleristerna ha återvänt hem.⁶¹

Med det Finska artilleriregementets upplösning 1811 försvann det sista finska förbandet, och efter 1812 års Åbomöte mellan kronprins Karl Johan och tsar Alexander I skrinlades alla svenska planer på att i en snar framtid återerövra Finland. Nu återstod bara fördelning på svenska förband av de återstående finska militärer som ville fortsätta i den svenska kronans tjänst. Inför årsskiftet 1812–1813 var processen nästan avslutad, vilket framgick när det gjordes en genomgång av var de f.d. finska officerarna tjänstgjorde. Deras fördelning på nya hemförband framgår av tabell 3.

Tabell 3. Finska officerare fördelade på svenska arméförband den 11 december 1812

<i>Ursprungsförband</i>	<i>Ny placering</i>
Åbo läns infanteri (5 st)	Upplands regemente – 2 Kronobergs regemente – 1 Västmanlands regemente – 1 Jämtlands regemente – 1
Björneborgs infanteri (2 st)	Livgrenadjärregementet – 1 Upplands regemente – 1
Tavastehus infanteri (3 st)	Närkes regemente – 1 Värmlands fältjägare – 1 Värmlands regemente – 1

⁶¹ Carl Areskooug, 'Det värvade regementet. Tiden 1794–1900', Sven Scheutz (red.), *Kunglig Wendes artilleriregementes historia 1794–1994* (Kristianstad 1993), s. 101–189, speciellt s. 126; Sölve Ossian Nilsson, *Wendes regementes historia* (Kristianstad 1944), s. 112 f.

Nylands infanteri (3 st)	Drottningens livregemente – 1 Upplands regemente – 1 Oplacerad – 1
Nylands jägarbataljon (1 st)	Smålands dragonregemente – 1
Kajana bataljon (1 st)	Västerbottens regemente – 1
Savolax infanteri (2 st)	Oplacerade – 2
Savolax fotjägare (8 st)	Svea livgarde – 1 Upplands regemente – 2 Värmlands fältjägare – 1 Västerbottens regemente – 1 Jämtlands regemente – 1 Oplacerade – 2
Karelska jägarkåren (1 st)	Jämtlands regemente – 1
Vasa regemente (2 st)	Oplacerade – 2
Änkedrottningens livregemente (8 st)	Konungens Eget värvade regemente – 2 Drottningens livregemente till fot – 3 Närkes regemente – 1 Von Engelbrechtsens regemente – 2
Jägerhornska regementet (3 st)	Livgrenadjärregementet – 1 Oplacerade – 2
Adlercreutzska regementet (7 st)	Dalregementet – 1 Närkes regemente – 1 Värmlands regemente – 2 Oplacerade – 3
Nylands dragonregemente (4 st)	Skånska husarregementet – 1 Andra (Göta) livgarde – 1 Skånska karabinjärregementet – 1 Oplacerad – 1
Karelska dragonkåren (4 st)	Smålands dragonregemente – 1 Skånska husarregementet – 1 Oplacerade – 2 oplacerade
Summa:	54

Källa: Krigsarkivet, Generaladjutantsexpeditionen, tjänstgörande generaladjutanten för armén volym E VIII b: Förteckning över befäl i f. d. finska armén 1814.

Förutom det ganska stora antalet oplacerade officerare är det en annan företeelse som drar till sig betraktarens uppmärksamhet. De finska officerarna har i viss mån koncentrerats till tre områden i Sverige: Västerbottens regemente, Upplands regemente samt Värmlands båda förband. Det första och sista området är sådana med en finsktalande befolkning, medan Uppland var det gränslandskap som, vid sidan av Västerbotten, låg närmast det gamla hemlandet. Sannolikt betydde dessa faktorer en del för placeringen av de finska officerarna.

Vid sidan av dessa 54 officerare tjänstgjorde i slutet av år 1812 ytterligare 33 f.d. finska officerare vid svenska arméförband, tjänster som de placerats på under år 1811. Förutom vid de i tabell 3 förekommande svenska förbanden återfanns dessa finska officerare vid Skaraborgs, Hälsinge, Jönköpings, Bohusläns, Västgöta-Dals, Kalmar och Södermanlands regementen. Det var med andra ord en stor del av den svenska arméns regementen som fick ta emot en eller flera finska officerare, även om det inte förtar bilden av en koncentration i tre riktningar som noterats ovan.

Det var inte bara armén som kom att delas upp efter fredsavtalet 1809. Självfallet drabbades även marinen, men här var förhållandena något annorlunda. Den seglande örlogsflottan hade sin huvudbas i Karlskrona och kunde därmed utan problem fortsätta sin verksamhet efter hösten 1809, även om finlandfödda officerare och båtsmän ställdes inför samma val som sina kolleger i armén. De båtsmanskompanier som försåg örlogsflottan med personal var dock alla organiserade i delar av riket som kvarstannade i det stympade Sverige, därför förelåg inga formella organisatoriska problem för flottan att anpassa sig till den nya situationen.

Annorlunda var det för arméns flotta, eller skärgårdsflottan som den tidigare kallats.⁶² Den hade sina två huvudbaser i Stockholm och på Sveaborg, medan mindre avdelningar låg i Göteborg, Stralsund (från 1807 i Landskrona), i Åbo och i de finska sjösystemen med baseringar i Varkaus och Kristina. Vid krigsutbrottet förflyttades Åbo eskader till Sveaborg, vilket innebar att huvuddelen av den finska delen av arméns flotta föll i ryska händer vid fästningens kapitulation i maj 1808. Personalen till de finska delarna av arméns flotta var rekryterad i Ålands och Södra Finlands båtsmanskompanier.⁶³ Efter

⁶² Om denna se främst Hans Norman (red.), *Skärgårdsflottan. Uppbyggnad, militär användning och förankring i det svenska samhället 1700–1814* (Lund 2000).

⁶³ Jarl Stormbom, *Båtsmanshället i sydvästra Finland på 1700-talet* (Mariehamn 1959).

att ha släppts ur rysk fångenskap valde vid krigsslutet en del av officerarna och de meniga båtsmännen att bege sig till Sverige. Här har vi således en än mera aktiv viljeyttring om att ta sig till Sverige för fortsatt tjänst än hos de delar av den finska armén som genom reträtten norrut kom att hamna i Sverige och då ställdes inför valet att stanna eller återvända hem.

Hur många ur arméns flotta som tog sig över till Sverige efter krigsslutet och återkomsten från fångenskapen vet vi inte exakt. Men den 5 april 1811 upprättades en interimstat för Åbo- och Sveaborgseskadern. Den omfattade 176 personer, officerare och underbefäl, som alla fick lön och inkvarteringshjälp utbetalda till sig.

I gruppen ingick en del svenskfödda, men huvuddelen kom från Finland. Åboeskadern omfattade efter freden en konteramiral (dock avliden), en överstelöjtnant, två kaptener, åtta löjtnanter eller underlöjtnanter, två sergeanter och tre över- eller underskeppare, en sekreterare, en kamrerare och en regementsskrivare, en fältväbel och profoss samt en sjukhusinspektör. Sveaborgseskadern i sin tur omfattade två överstar, två överstelöjtnanter, åtta majorer, tolv kaptener, tjugo löjtnanter och underlöjtnanter, fem styrmän, sju styckjunkare, fem flaggjunkare, sexton sergeanter, sju furirer, fem skeppare av högre rang, tio underskeppare samt sexton personer som hörde till civilstaten.⁶⁴

Från process till individ

Visserligen skedde splittringen av den svensk-finska krigsmakten snabbt och brutalt. Under några månader 1809 fullbordades sönderläggningen av en gemensam struktur. Men därefter vidtog en längre process som var ägnad att integrera de f.d. finska officerare och soldater som valde att fortsätta sitt liv i Sverige. Svårigheterna var många, liksom umbärandena och orättvisorna. Men bortsett från österbottningarnas begynnande myteri i slutet av oktober 1809 gick det ändå förhållandevis smärtfritt. Det Finska artilleriet behölls ett par år, medan de övriga spillrorna från den finska arméns förband slogs samman till först två bataljoner, sedan två kompanier. Vartefter tjänster blev lediga slussades både befäl och soldater in i de svenska förbanden, sedan de väntat på sin tur i expektansbefattningar. Några dramatiska svårigheter, andra än de som bristen på pengar försakade, märks inte. Tvärtom kan man

⁶⁴ Interimsstat för Arméns flottas finska del 5.4.1811 i Riksarkivet, Stockholm, Kammararkivet, Handlingar angående flottan 6: 1600–1800-tal, fascikel nr 14. Genomgång redovisad i T a r k i a i n e n, *Finnarnas historia i Sverige*, s. 343.

säga att det stegvisa sväljandet av de finska militärerna gick förhållandevis smärtfritt. Det är mycket intressant, eftersom det understryker hur integrerad den svensk-finska krigsmakten var före år 1809. Tjänstgöring på båda sidor Bottenviken var ingen nymodighet, tvärtom en mycket utbredd och naturlig del av karriären för många befäl. Det nya efter 1809 var mängden f.d. finska militärer som skulle hanteras av den återstående krigsmakten.

Uppdelningen av den gemensamma svensk-finska krigsmakten är en process, delvis snabb och omvälvande, delvis utdragen. Men vid sidan av gemensamma strukturer som bröts upp, så handlar det självfallet också om enskilda individer. Otaliga intressanta, men också belysande människoöden göms inom det förlopp som inleddes år 1809. Några av dessa individöden är inte bara återspeglings av de större strukturella förändringarna, de bidrar också med sin egen varp av historiens väv till att kasta ljus över det större förloppet. Därför kan det finnas extra anledning att titta närmare på någon av dessa pusselbitar som ytterst utgör beståndsdelarna i det stora pusslet.

När tog denna process slut? Var det i Kalix i mars 1809 eller i Hörnefors i juli 1809? Definitivt inte, inte ens fredsdagen den 17 september eller dagen för Döbelns tal i oktober i Umeå kan vara lämplig, snarast började processen då. År 1815 upplöstes de sista finska enheterna, gränskompanierna och därmed fanns inga organiserade enheter från Finland kvar i den svenska krigsmakten. Någonstans här börjar processen lida mot sitt slut.

Visserligen kan man säga att frågan snarast väcktes till liv i samband med femtioårsminnet av kriget. Inför detta började man uppmärksamma den allt glesare skaran av veteraner. Johan Ludvig Runeberg skrev i september 1850 till vännen, den av kriget 1808–1809 lika intresserade G. A. Montgomery om sina förhoppningar att ”vi kunde lifva de ännu skonade tappra från 1808 att samla och meddela oss legender från kriget då”.⁶⁵ Några av dessa ”ännu skonade” blev föremål för insamlingar, både i Finland och i Sverige i samband med femtioårsminnet 1858–1859. Bidrag kom även från tsar Alexander II. I kampanjen för veteranerna deltog även författaren Zacharias Topelius med ett känslomässigt inlägg i en tidning: ”Kort sagt, om det vore möjligt att på ett ställe församla denna sista kvarleva af den tappra armé, som för femtio år sedan så ärorikt blödde för fosterlandet, skulle man hafva framför sig en

⁶⁵ J. L. Runeberg till G. A. Montgomery dat. Borgå 9.9.1850, publicerat i Paul Nyberg & Olav Panelius (red.), *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Nionde delen. Brev*. Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XVI (Helsingfors 1970), s. 174–177.

syn, vid hvilken säkert intet fosterländskt öga blefve torrt och intet hjerta kallt". Som ett resultat av soaréer och insamlingar, pressdebatt och andra aktiviteter kunde man i mars 1859 dela ut 1 775 rubel till sammanlagt 592 finska veteraner.⁶⁶

Under ytterligare några år efter 1815 fanns det åtskilliga f.d. finska militärer kvar i svenska förband, men kring år 1820 var de flesta av dem borta. Vid denna tid sker också några andra symboliska saker som ger oss anledning att sätta punkt för skilsmässoprocessen ungefär här.

År 1819 gav den nye kungen, Karl XIV Johan, de båda skånska infanteriregementena nya fanor i samband med storlägret på Ljungbyhed. Då avvecklades bokstavligen de fyra fanor som följt med från det Adlercreutzska regementet i Finland. Vid storlägret deltog också för första gången norska trupper. Totalt deltog runt 20 000 svenska och norska soldater i den första stora mönstringen av den skandinaviska unionens militära styrka. På plats var även finska officerare och soldater i de Södra och Norra skånska infanteriregementena samt i Wendes artilleriregemente. Nu hade den svenska armén slutgiltigt vänt sig västerut. Samtidigt skedde det symboliska saker öster om den forna riksgränsen.

Samma år, 1819, omvandlades två av de tre nyuppsatta finska förbanden i rysk tjänst till infanteriregementen. De 1:a och 2:a finska regementena utrustades med fanor som tecken på sin värdighet. År 1819 etablerades också den kejserliga Kadettkåren i Fredrikshamn.

Därmed kan man säga att såväl finländare och svenskar genom en rad olika, inbördes helt oberoende, åtgärder under år 1819 kom att definitivt uttradera alla spår av brytningen tio år tidigare. Nu fanns inga synliga minnen från den gamla svensk-finska krigsmakten längre kvar, så när som på en sak: människorna. Fortfarande fanns en del f.d. finska militärer kvar i den svenska armén.

Vem kan då anses vara representativ för den större utvecklingen. Gustaf Mauritz Armfelt? Förvisso är han intressant och viktig, men representativ, knappast. Lika lite representativ är Carl Johan Adlercreutz. Hur är det då med Carl Gustaf Tawaststjerna som tjänade såväl den svensk-finska som den finska och ryska armén? Hans öde är en bra illustration till de skiftande förhållandena i norra Europa i början av 1800-talet, men trots allt mindre

⁶⁶ Olof Panelius, 'Veteraner och soldatänkor från Finska kriget 1808–09', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 60 (Helsingfors 1985), s. 85–107.

representativt för de stora huvudströmmarna i samband med 1809 års bodelning av den svensk-finska krigsmakten.

En representativ person för denna process är däremot Wilhelm Maximilian Carpelan, som var född i Ojamo i Lojo socken den 7 januari 1787. Hans föräldrar var löjtnanten Axel Maximilian Carpelan och Barbro Elisabeth Toll. Wilhelm blev kadett på Haapaniemi den 4 januari 1799, avlade officers-examen där den 30 september 1803. Han gick vidare som premiärlöjtnant vid Björneborgs regemente den 20 december 1804, passerade graderna vid Änkedrottningens livregemente på Sveaborg och erhöll därefter kunglig fullmakt som premiäradjutant vid Björneborgs regemente den 16 april 1805. Carpelan kommenderades till tjänstgöring vid Fältmätningsskåren i Stockholm fr.o.m. den 11 juni 1807 och blev fältmätningsofficer vid 2:a brigadens stab 1808.

Efter krigsslutet erhöll han avsked från Björneborgs regemente den 22 maj 1810 men återinträdde i svensk tjänst som löjtnant vid Fältmätningsskåren (senare Ingenjörskårens fältmätningbrigad) den 20 november 1810. Som sådan tjänstgjorde han som biträde vid arbetet på Göta kanal den 27 mars – 22 november 1811, innan han blev kapten i armén den 22 maj 1812. Carpelan fick löjtnants lön den 26 maj 1812, blev major i armén 6 februari 1814 och kapten vid Fältmätningsskåren den 16 november 1814. Den f.d. finske officeren blev en av de svenska officerare som fick den tydligaste förankringen i den nya unionspartnern Norge. Från den 1 april 1819 till maj 1824 var han adjutant hos den svenske riksståthållaren i Norge, vilken var densamme som krigshjälten från 1808–1809 Johan August Sandels. Under sin tid i Norge reste Carpelan flitigt runt i landet tillsammans med Sandels och skaffade sig därmed en mycket god kunskap om land och folk. Det resulterade bl.a. i ett kartverk över södra Norge år 1826 och ett par samlingar vyteckningar: *Voyage Pittoresque aux Alpes Norvégiennes* (24 utsiker, tre vinjetter samt bifogad ytext utgivna i tre häften) 1821–23 samt det mindre omfattande *Vues Norvégiennes I–II* 1826–27. Även efter sin norska tid hade Carpelan anknytning dit, bl.a. genom ett uppdrag att göra undersökningar för en landsväg från Eda i Värmland över Ljoner och Fossen till Haneberg i Norge. Carpelan avled den 19 maj 1830 i Stockholm.

Efter krigsslutet återvände Carpelan visserligen till Finland en kortare tid och verkar ha haft för avsikt att bli kvar där, men ändrade sig och återupptog sin karriär inom det svenska försvaret hösten 1810. Med sin norska inriktning på arbetsuppgifterna symboliserar Carpelan det svenska försvarets

nya inriktning västerut.⁶⁷ Ytterligare en poäng i sammanhanget är Carpelans medlemskap i Götiska Förbundet. Det senare bildades år 1811 av intellektuella som försökte dränka sorgen efter förlusten av Finland i en dyrkan av en fjärran, ärorik forntid med klara inslag av vikingatida företeelser. Göticismen försökte också lägga en intellektuell och historisk grund för den framväxande skandinavismen. Samhörigheten med danskar och norrmän skulle för svenskarna få ersätta förlusten Finland. Med andra ord representerar den före detta finske officeren alla de drag i det stympade Sverige som var avsedda att såväl mentalt som faktiskt ersätta den förlorade östra riksdelen.

När försvinner då de sista före detta finska militärerna ur svensk tjänst? Flera officerare är verksamma in på 1830- och 40-talen, innan de avlider i tjänsten eller faller för åldersstreck och får avsked. Den sista svenska enhet som inom sig har tidigare finska militärer är den så kallade Invalidinrättningen på Ulriksdals slott. Här vid Edsvikens strand strax norr om Stockholm öppnades i januari 1822 ett hem för ett 80-tal krigsinvalider. Invalidkåren som den kallades kom att räkna flera finländare bland sina intagna. Den avvecklades år 1849 och hade som sin siste chef, mellan 1840 och 1849, Robert Richter, som var född i Åbo 1787 och hade inlett sin karriär vid Änkedrottningens livregemente 1805.

Här återfinner vi bland andra Petter Rydman som tjänstgjort vid Tavastehus, Nylands och Vasa regementen samt på Svartholm innan han 1821 intogs på det Carolinska Militärhospitalet på Danviken i Stockholm och sedan fördes över till Ulriksdal. Han avled där år 1829. Zakarias Juvander var född den 4 februari 1785 i svenska Karelen och studerade först i trivialskolan i Kuopio och sedan vid akademien i Åbo. Sommaren 1808 vistades studenten Zakarias i hemmet och valde då att liera sig med de bönder som grep till vapen mot de ryska trupperna. Han kom under ögonen på Sandels och blev underofficer vid Savolax jägare, varefter han deltog bl.a. vid Virta bro, där en kanonkula träffade honom i högra höften och gjorde honom halt för resten av livet. Han befordrades till underlöjtnant i maj 1810, men framlevde sedan sitt liv i fattigdom. En planerad hemresa blev aldrig av på grund av brist på pengar, även om han fick låna en del respengar av Döbeln. I stället blev

⁶⁷ Lenn Jacobson & G. Wengström, 'Wilhelm Maximilian Carpelan', *Svenskt Biografiskt Lexikon, häfte 34* (Stockholm 1927), s. 624–628; Bo Lundström, *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet* (Uppsala 1999), s. 181–190; Jfr R o a l d B e r g, *Den svenske generalguvernören i Norge, 1814–1829*. Institutt for Forsvarsstudier info 6/1999 (Oslo 1999).

Juvander kvar i Sverige och 1835 intogs han på Ulriksdal. Den 31 oktober 1847 avled han på Ulriksdals slott och begravdes på invalidkyrkogården.⁶⁸

De finska krigsinvalider som begravdes vid Ulriksdals slotts är de sista före detta finska militärer som tillhörde något svenskt förband. När de sista av dem avled hade det gått 40 år efter krigsslutet. Då ändade slutgiltigt den svensk-finska militära bodelningen, i ett helt annat Sverige och Europa än den hade börjat nära nog ett halvt sekel tidigare.

⁶⁸ Otto Bergström, *Kongl. Invalidinrättningen på Ulriksdal. Anteckningar* (Stockholm 1891), *passim*.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Aleksis Kivis roman *Sju bröder* i ett pedagogikhistoriskt perspektiv

Bildningsidealen bland jordbrukarbefolkningen i
Finland vid mitten av 1800-talet

HEIDI LAMPENIUS

Följande uppsats granskar Aleksis Kivis roman *Sju bröder* ur ett pedagogikhistoriskt perspektiv med mentalitetsbegreppet som analysverktyg i ett försök att påvisa att bildningsidealen bland jordbrukarbefolkningen på 1800-talet var förankrade i religion och arbete.¹ Eftersom *Sju bröder* kan anses representera jordbrukarbefolkningen erbjuder boken en värdefull utgångspunkt för syftet. Skönlitteratur utgör ett rikt material för mentalitetshistorisk forskning eftersom den åtminstone till en del uppstår genom undermedvetna impulser och således blottar författarens mentalitetsstrukturer. Genom att studera litteraturen kan forskaren se något som den som producerat texten inte sett.²

¹ Artikeln baserar sig på min avhandling *pro gradu*, *Aleksis Kivis Sju bröder och bildningsidealen bland folket i 1800-talets Finland* (Helsingfors universitet 2004). Genom att följa brödernas fiktiva liv har jag plockat fram delar av verkligheten i den kontext man kan anta att de "levde" i för att bedöma huruvida romanen, på pedagogikens område, ger en trovärdig bild av sin samtid. Tidsperioden har avgränsats från 1830-talet till 1870-talet med motiveringen att Kivi föddes år 1834 och *Sju bröder* blev färdigskriven år 1870. Undersökningen är indelad i tre avsnitt för att understryka det pedagogiskt väsentliga: hemmet fostrar, naturen fostrar samt kyrkan och samhället fostrar.

² Merja-Liisa Hinkkanen, 'En sjöman älskar havets våg. Sjömännens upplevelse- och erfarenhetsvärld som exempel på mentalitetshistorik metodologi', *HTF* 3/1988, s. 457.

Skönlitteratur som källa – romanen speglar sin tid

Aleksis Kivis roman *Sju bröder* är en del av Finlands kulturarv och ett ofta använt material i kulturstudier. V. Tarkianen, den första Kivi-forskaren, skriver i sin bok *Aleksis Kivi. Elämä ja teokset* att det ”som sagts om förhållandena i Nurmijärvi – om folkets obildade karaktär, analfabetism, spritvanor och stridslystenhet, om prästerskapet och väckelsens inflytande samt om tillvarons förändring kring 1840 talet – är lik den Ortsbeskrivning som vi påträffar i ‘Sju bröder’”.³ Också Hannes Sihvo konstaterar att Kivis produktion som kulturhistorisk källa är som en sin tids encyklopedi där erfarenhet och omgivning har närt Kivi i skrivandet. Framför allt är ”Nurmijärvi-eposet” ett helt arkiv över 1800-talets tavastländska tradition.⁴

Då romanen utgavs år 1870 var mottagandet delat; den möttes av stark kritik samtidigt som den välkomnades som ett storartat verk. Av de samtida kritikerna kan man lätt utpeka August Ahlqvist, språkforskare och professor i finska och litteratur vid Helsingfors universitet, som den häftigaste. Hans uttömmande kritik trycktes i *Finlands Allmänna Tidning*, vars strävan var att styra den allmänna opinionen. I Ahlqvists ögon var språket i romanen oläsbart för att inte säga osedligt. Han menade att romanen förnedrade det finska folket. Folket hade aldrig, enligt Ahlqvist, varit sådant som Kivi lät förstå. Det folk på vars vägnar Ahlqvist blev kränkt var dock endast en inbillning. Hans bild av ”folket” var den fiktiva föreställning som författare före honom skapat.⁵

Det fanns de som var av annan åsikt än Ahlqvist – och det finns det även idag. Arne Kinnunen har studerat beskrivningar av den finländska bonden på 1800-talet och kommit till slutsatsen att *Sju bröder* inte skiljer sig från den allmänna bilden av allmogens levnad. Möjligen ger den till och med en positivare bild av den, i sanning, råare livsstilen. Han kategoriserar alltså *Sju bröder* som en aningen idealiserad berättelse om bondpojknas liv. Man skall också komma ihåg att denna samhällsklass rymde olika representanter och att de sju bröderna kan ses representera den gyllene medelvägen: inte klanderfria men inte heller alldeles degenererade.⁶

³ V. Tarkianen, *Aleksis Kivi. Elämä ja teokset* (Juva 1915), s. 315, min översättning.

⁴ Hannes Sihvo, *Elävä Kivi. Aleksis Kivi aikansa* (Jyväskylä 2002), s. 13.

⁵ Se Pertti Karkama, *Impivaara ja yhteiskunta. Tutkielma kirjallisuudesta ja kulttuurista* (Jyväskylä 1985), s. 75.

⁶ Arne Kinnunen, *Tuli, aurinko ja seitsemän veljestä. Tutkimus Aleksis Kiven romaanista* (Jyväskylä 1987), s. 16–18.

De dåtida tolkningarna av romanen talar om ”det finska folket” och blundar för social stratifiering⁷ och regionala skillnader. Detta låg i tidens nationsbyggande anda. De tavastländska bondbroderarna är i själva verket förhållandevis förmögna eftersom de har två stora gårdar, Jukola och senare Impivaara.

Skönlitteraturens folk är givetvis inte ett verkligt folk. Det har kommit till i en process där författarens världsbild utgjort grunden. Det här betyder dock inte att all mönstring är sporadisk och egenmäktig. Författarens världsbild är lika reell och objektiv som människans personlighet och kan förklaras på samma vis. I sitt verk objektiviserar författaren i sitt språk ett slags reellt verklighetsförhållande. Den verkliga talangen ligger ofta i att författaren har förmågan att bättre än andra vara medveten om och förstå samt uttrycka sin grupps behov och syner.⁸

Att Kivi kom från fattiga förhållanden men hade möjlighet att gå i skola och att han utbildade sig vid universitetet är bra att hålla i minnet då man studerar hans produktion.

Bildningsideal och mentalitet

Bildningsidealen bottenar i uppfattningen om hur en mänska skall vara. Då man vill urskilja ett kollektivt ideal är mentalitetsbegreppet användbart. Med begreppet mentalitet syftar man vanligen på gemensamt delade tankemodeller och erfarenhetsmodeller, livssyn, värden och känslor. Man syftar på det sinnesinnehåll som styr vanliga människors vardagliga bestyr och som ibland är medvetna och ibland omedvetna.⁹ Begreppet mentalitet innesluter alltså både världssyn, upplevelser och erfarenhet. Genom att försöka förstå den kollektiva mentaliteten bakom de olika karaktärerna i romanen kan man försöka definiera ett, eller flera, bildningsideal för tiden.

Jacques Le Goff markerar att mentaliteter förändras långsamt och kallar mentalitetshistoria för ”historien om historiens långsamhet”. Han menar att trögheten som historisk kraft berör anden i större grad än materien.

⁷ För en översikt av de olika levnadsförhållandena och den sociala stratifieringen på landsbygden se t.ex. Arvo M. Soinin, *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle* (Helsinki 1975), s. 28–49.

⁸ Karkama, s. 39.

⁹ Anna-Leena Siikala, *Suomalainen shamanismi* (Hämeenlinna 1994), s. 24–25.

Den materiella utvecklingen är i regel snabbare än den andliga.¹⁰ I Finland kan man tycka att denna senfärdighet speciellt karakteriserat landsbygdens mentalitet. Jag vill föreslå att den också ”bromsar” reformen av bildningsidealen på landsbygden i jämförelse med städerna.

Man måste dock komma ihåg, såsom Orvar Löfgren med all orsak påpekat, att det finns varje anledning att slå fast att kulturen aldrig ligger efter sin tid eftersom den reproduceras av levande människor, hur tröga vissa tankemönster än kan förefalla.¹¹

Den kulturdiskussion om folkundervisning som var aktuell på 1840-talet var en debatt mellan dem som i upplysningens namn krävde en bredbottnad, allmänbildande och pedagogisk bildning för folket och de konservativare kretsarna som ansåg att lära om kristendom och viss enkel allmännyttig kunskap var tillräcklig för den finländska landsbygdsbefolkningen.¹² Vid denna tid då undervisningen ännu i praktiken låg i prästerskapets händer, hade de nya tankarna om fostran inte ännu hunnit påverka i större utsträckning. De fanns i bildade kretsar påverkade av upplysningen och filantropismen, men de nådde inte allmänheten. De folkundervisningsformer som tillämpades grundade sig långt på bestämmelserna i kyrkolagen av år 1686 som även nämns i *Sju bröder*: ”Gunås, det är ju på det viset, att vi inte känner A:et ens, abc.bokens första bokstav, och ändå är läskunnigheten en oundviklig förpliktelse för den kristna medborgaren. Men man kan tvinga oss till det med lagens makt, kyrkolagens makt.”¹³

Den kejserliga kungörelsen av år 1858 angående grunderna för ordnandet av folkundervisning i storfurstendömet Finland, var det första steget mot att nå folket. Även om förhållandena efter folkskolans införande utvecklades och förbättrades över hela landet i början av 1900-talet och läroplikten trädde i kraft år 1921, kan man knappast tala om bildning i samband med landsbygden.

Folkskoleförordningen 1866 förpliktade inte landsbygdskommuner att ordna skolor men berättigade kommunerna att ansöka statligt stöd för än-

¹⁰ Jacques Le Goff & Pierre Nora, *Att skriva historia* (Stockholm 1974), s. 249.

¹¹ Orvar Löfgren, ’Mentalitet. Några reflektioner kring ett problematiskt begrepp’, Pehr Sällström (red.), *Mentaliteter. Funderingar kring begreppet mentalitet och möjligheten av en forskning om mentalitet* (Åbo 1986), s. 9.

¹² Kaarlo Jalkanen, *Lukkarin ja urkurinvirka Suomessa 1809–1870* (Helsinki 1976), s. 152.

¹³ Aleksis Kivi, *Sju bröder* (översättning av Elmer Diktonius, Helsingfors 1948), s. 31.

damålet. På landsbygden betydde folkskolan den fyraåriga högre folkskolan, den förberedande edukationen, kristendomskunskap och läskunnighet förblev hemmets och kyrkans ansvar. Skolåldern fastslogs till 10–16 år, senare ändrades den nedre gränsen till nio år. Vid sekelskiftet 1900 gick en dryga fjärdedel av landsbygdens sju- till tolvåriga barn i folkskola.¹⁴

Mottagandet av folkskolan på landsbygden visar att de bildades åsikt om vad folket behövde inte överensstämde med det folket självt ansåg sig behöva.¹⁵ Föräldrar som inte själva gått i folkskola kunde inte se någon nytta i det för sina barn, utan ansåg att kyrkans undervisning var tillräcklig. De kyrkliga skolornas elevantal ökade stadigt ända till sekelskiftet. Kyrkans ambulerande skolor var populära för att de nådde även avsides trakter.¹⁶ Bönderna var rädda att den nya folkskolan skulle uppfostra deras barn till herrar som vore oförmögna till kroppsligt arbete och inte förmådde vistas i stian.¹⁷ Detta framgår i en insändare från Laihiala i tidningen *Koti ja koulu* 1865:

Det finns många i socknen som hellre skulle använda resurserna menade för bygget av ett skolhus till annat. De är rädda för att skolan skall producera lata, till arbete oförmögna rumlar herrar. Andra anser bonden klara sig med de kunskaper som han hittills haft och ser skola som ett hinder för landsmän som behöver sina barn till arbete redan som unga och således hinner barnen inte gå i skola.¹⁸

Även kostnaderna för folkskolan var ett stort hinder för skolgången. Kommunens ansvar att bygga en skolbyggnad var en utgift som bönderna ställde sig ovilliga till. Också lärarens lön skulle betala, och en folkskollärare nöjde sig sällan med vad skolmästaren förtjänade. För att undgå dessa kostnader var en ambulerande skola mera tilltalande för bonden. Det var också möjligt att ett principiellt motstånd maskerades bakom ekonomiska svepskäl då man i verkligheten bara var oemottaglig för den nya folkskolan.¹⁹ Det fanns också en uppfattning att bildning gjorde folk mindre religiösa. Eftersom fostran sedan gammalt grundade sig på gudsfruktan var detta ett problem. Man för-

¹⁴ Se Osmo Kivinen, *Koulutuksen järjestelmäkehitys. Peruskoulutus ja valtiollinen kouludoktriini Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla* (Turku 1988), s. 106–111.

¹⁵ Se t.ex. Irma Vilkinas avhandling *Miten kansakouluuute vastaanotettiin Erelä-Pohjanmaan suomalaisella maaseudulla* (Helsinki 1953) och Hilka Laamanens licentiatarbete *Sopiiko cygnaeuslainen kansakoulu Suomelle?* (Helsinki 1993).

¹⁶ Kivinen, s. 118.

¹⁷ Eino Jutikkala, *Suomen talonpoika kautta aikojen* (Porvoo 1946), s. 156.

¹⁸ *Koti ja Koulu* nr 32 (1865), min översättning.

¹⁹ Vilkina, s. 113–114.

knippade läsning med religion vilket gjorde inställningen till att läsa världslig eller underhållande litteratur problematisk.²⁰

I *Sju bröder* nämns folkskolan i sista kapitlet då Eero, som kommit upp sig i status, låter bygga ett slags folkskola i socken, bland de första i Finland. Före detta nämns endast hemmets undervisning och den skola klockaren erbjöd, i brödernas fall latläsarskolan.

Som konstaterat ändras mentaliteter långsamt, speciellt då det är frågan om attityder och värden, och det krävs en handling för att sätta igång processen. Eftersom upplysningen hierarkiskt styrdes av de bildade framskred skolreformen mycket långsamt. Inom jordbrukarkulturen fanns en kulturell strävan uppåt och mot förändring, men på det andliga planet var folket kollektivt bundet av kyrkan.²¹ Matti Peltonen som diskuterar läs- och skrivkunskapen i Finland i sin bok *Matala katse* förklarar skolornas och läskunnighetens långsamma utbredning i jämförelse med grannländerna och det övriga Europa genom prästerskapets långvariga och inflytelserika roll som folkets undervisare.²²

Urpo Harva skriver att man förstår livets mening på olika sätt under olika tidsperioder och att pedagogikens mål eller ideal därmed formas olika i varje era. Det som ändå kan anses gemensamt för bildning i all tid är att man har som mål att fullfölja ett människoideal. Man har en bild av hur människan skall vara och detta ideal blir det som med bildningens hjälp skall uppnås.²³ Om *Sju bröders* samtid kan man säga att kyrkan ganska långt fastställde mänskoidealet. Den kristliga människosyn som presenteras i *Sju bröder* utgick ifrån att alla föddes onda och fostrans uppgift således blev att avlägsna det onda. Människovärdet var också förknippat med religionens normer. *Sju bröder* talar om det förlorade människovärdet på grund av ett lättjefullt liv. För att återfå sitt mänskovärde måste bröderna bevisa sin kristlighet genom att lära sig läsa. Man kan då fråga sig vad fostran eller bildning skall vara då de är byggda på dessa grunder.

²⁰ Hilka Laamanen, *Kenen kansa sen koulu* (Helsinki 2000), s. 65. Ben Eklof diskuterar också allmogens förhållning till världsligt undervisningsmaterial i *Russian peasant schools: officialdom, village culture, and popular pedagogy 1861–1914* (London 1986), s. 273–274.

²¹ Ilmar Talve, *Suomen kansankulttuuri* (Helsingfors 1990), s. 379.

²² Matti Peltonen, *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta* (Tampere 1992), s. 93–96.

²³ Se Urpo Harva, *Systemaattinen kasvatustiede* (Helsinki 1960), s. 39–46.

Familjen och hemmet ansvarar för den första fostran

Familj och fostran i hemmet betonades starkt både i den pedagogiska diskursen och av kyrkan under 1800-talet. Familjen har en central funktion i *Sju bröder*; först möter vi barndomens familj och senare blir strävan att skaffa sig egna familjer ett huvudtema. Bröderna hänvisar ofta till sin mors uppfostran: ”vår mor vare tack, som i vår barndoms dagar påminde oss om Guds vilja och lag! Av hennes yttranden sjönk alltid ett och annat i vårt hjärtas djup, varifrån en varnande röst ständigt viskade i vårt öra, viskade i de vildaste stormarna, och vårt livs skuta led inget skeppsbrott.”²⁴

Hemmets ansvar i den första fostran var sedan länge stor. Den kungliga förordningen av år 1723 förpliktade föräldrar och gudföräldrar, under hot av straff, att ge barnen den första kristna uppfostran som sedan förhördes av prästerskapet vid årliga läsförhör.²⁵ J.W. Lillja skrev år 1852 i sin bok *Om Christelig barnuppfostran* om det syndiga i att försumma sina barns religiösa fostran:

Men förfärlig hwilar förbannelsen öfwer de föräldrar, som, långt ifrån att med tacksamhet erkänna Guds nåd derutinnan, att han gifwit dem barnasjälur att uppfostra för Jesu rike, långt ifrån, att i denna heliga kallelse se sitt allt och försöka allt med böner, förböner, läror och föresyn, twärtdäremot antingen helt och hållet försumma all barnuppfostran, eller göra densamma på ett ohederligt sätt, ledda av Gudsförakt, religiös kallsinnighet, otro och lättsinne drifna av världsliga avsikter, sökande barnens framgång i werlden och de ting som henne tillhöra, eller anfäktade av djefwulen, hwars tjenare de äro, att förpesta barnens menlösa men genom arvsyndens frö till det onda lätt böjliga sinnet.²⁶

Alla barn hade dock inte något hem, och föräldrarna förmådde inte alltid att fullgöra sin plikt. Redan i början av 1800-talet var det svårt att organisera skolgång utöver det som hemmet erbjöd. Klockaren var ofta alkoholiserad och åtnjöt därför inte alltid stort anseende som lärare. Då vände sig föräldrarna ofta till byns läskunniga. Många gånger fanns det någon i byn som var speciellt kunnig och en bra lärare. Så blev föräldrarnas heder räddad.²⁷ Det här framgår också i *Sju bröder* ur Mäkeläs och brödernas dialog:

²⁴ Kivi, s. 355.

²⁵ Kivinen, s. 81–82.

²⁶ J.W. Lillja, *Om Christelig barnuppfostran* (Åbo 1853), s. 13.

²⁷ Eeva Ojanen, *Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla* (Forssa 1966), s. 81–82.

Aapo. Men vår kära mor kände inte till en enda bokstav, och ändå var hon en sann kristen. Juhani. Och uppfostrade och agade sina pojkar i gudsfruktan. Gud signe den gumman! Mäkelä. Försökte hon inte skaffa er hjälp från annat håll? Juhani. Nog sökte hon göra sitt bästa; hon vände sig också till Männistö moran. Men den ilska kärningen började strax bearbeta våra ryggar, och i våra ögon förvandlades hennes stuga till den förfärligaste trohåla; och slutligen steg vi inte in i stugan, fastän de piskade oss så mycket de orkade.²⁸

Med folkskolförordningen år 1866 stärktes hemmets ansvar på landsbygden genom att skyldigheten för barnens begynnande religiösa fostran förblev hemmets.

Sedligheten skulle läras ut i familjen. Snellman, som påverkade debatten kring bildning, trodde inte på att skolan och samhället kunde lära ut sedlighet. Det var endast möjligt i hemmet. Det krävde ett på rätt sätt organiserat och kring modern kretsande, lyckligt familjeliv. Snellman tyckte att samhällets och statens lycka var beroende av familjens sedlighetstillstånd, vars ansvar föll på kvinnan. Detta eftersom familjen var utgångspunkten för samhällets sedlighet.²⁹

Ur detta kan man härleda att statens lycka var beroende av kyrkans makt över folket. Kyrkans makt över folket låg dels i kravet på läskunnighet. Kunde man inte bevisa sina kunskaper i kristendom och läsning var man inte ens duglig att ingå äktenskap och bilda familj. Kyrkans och därmed folkets fostringsideal gick alltså att uppnå genom att bevisa sin kristlighet.

Läskunnighet som bevis för människovärdet

Den kyrkliga folkbildningens syfte var alltså att rotslä lutheranska läror. Kyrkan hade organiserat folkundervisningen på tre nivåer: den första undervisningen i hemmet, byskolor i byar samt klockarskolor och sockenskolor i kyrkbyar.³⁰ Förordningen från år 1762 förpliktade församlingar vars klockare inte kunde undervisa i hela sitt område att införa ambulerande lärare.³¹

I (den fiktiva) byn i *Sju bröder* kan man tolka läskunnighet som en förpliktelse för byborna, förknippad med att vara en kristen medborgare. ”Men ni

²⁸ Kivi, s. 108.

²⁹ Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 1994), s. 180–181.

³⁰ Luttinen, s. 249.

³¹ Kivinen, s. 82, hänvisar till Vuokko Melin, *Alkuopetus Suomen maaseudulla ennen oppivelvollisuus lakia 1866–1921 I. Alkukoulu 1866–1906* (Turku 1977), s. 11–12.

måste börja från abc-boken, för att bli verkliga medlemmar av den kristna församlingen.”³²

I praktiken var innantilläsning av katekesen ett viktigt bevis för att man levde i gudsfruktan, inte av förståelse och insikt.³³ I *Sju bröders* by måste man också ”klara innantilläsningen nöjaktigt och utantill kunna de där tio budorden och trosbekännelsen”.³⁴

Andaktslitteraturen tillkom i syfte att stärka och undervisa den troende. Den är systematisk, ändamålsenlig och repeterbar och speglar inom kyrkan accepterade föreställningar om centrala religiösa frågor. Hur folket förstod vad de läste eller hörde andra läsa är en annan fråga. Läskunnighet garanterade inte att alla kunde ta del av de komplicerade texterna.³⁵

Hur hög och av vilken kvalitet den allmänna läskunnigheten i *Sju bröders* by var är svårt att fastställa. Brödernas far var en av de bästa läskarlarna medan deras mor inte hade kunskapen. Vi vet att Männistö Moran fungerade som någon form av bylärare och att hon och hennes dotter Venla ”är bägge välläsande kvinnor”. Vad ”välläsande” innebar och hur läskunnighet definieras kan diskuteras.³⁶ Av vikt är att man i Norden av historiska orsaker talar om läs- och skrivkunnighet som två skiljda begrepp (jfr engelskans *literacy*).³⁷

Snellman framförde sin uppfattning om det finska folkets läskunnighet 1845 i sin tidning *Saima*. Han skriver att påståendet om den finska bondens läskunnighet är grundlöst och att man med läskunniga i detta sammanhang högst kunde avse personer som relativt säkert läser katekesen och psalmboken, mera stapplande Bibeln, men stavar varje annat verk som inte sedan tidigare är dem bekant. Sin bedömningen motiverade Snellman med att landsortsbon sällan kunde läsa utan att göra det högt. Av detta drog Snellman slutsatsen att bondens förmåga att förstå det han läste var mycket tveklaktig. I synnerhet var den svag då det gällde något annat än religiös text. Snellman framkastade att den finländska allmogen egentligen aldrig hade läst

³² Kivi, s. 109.

³³ Häggman, 'Lastenkasvatuksen ihanteet 1800-luvun Suomessa', *Kasvatus* 3/1993, s. 244.

³⁴ Kivi, s. 319.

³⁵ Ulrika Wolf-Knuts, *Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition* (Åbo 1991), s. 44.

³⁶ Se t.ex. Anders Nilsson 'What do literacy rates in the 19th century really signify? New light on an old problem from unique Swedish data', *Pedagogica Historica* 2/1999, s. 275–296.

³⁷ Peltonen, s. 93.

någoting, med undantag av utantilläsning av katekesen, och att den därför inte kunde läsa eller förstå någon annan text. Han ansåg också att det svagaste i den kyrkliga undervisningen var innantilläsningens resultat. Mången förstod, enligt Snellmans bedömning, inte något annat av utantilläxorna än ett ord här och ett annat där.³⁸

En orsak till att intresset för att lära sig läsa för läsandets skull inte fanns bland landsbygdens befolkning var att folk inte just hade någon annan litteratur än katekesen. Det tog flera årtionden förrän folkskolorna grundades och de finskspråkiga tidningarna var ringa. Läroböcker utkom mycket sällan och spred sig inte egentligen till det finskspråkiga lantfolket.

Under 1850-talet fanns det totalt 14 tidningar och tidskrifter i Finland och 116 930 invånare per tidning i jämförelse med t.ex. Sveriges totala 170 och 20 420 invånare per tidning.³⁹ ”Av hjärtats lust skulle jag ha läst lärande och nyttiga böcker, men vad var den längtan till för nytta då det inte fanns någon sådan litteratur”, skrev Pietari Päivärinta (1827–1913) om sin barndom.⁴⁰

K. O. Vikman skriver att orsaker till läskunnighet långsamma utveckling var att lärandet skedde med kyrkliga lärare för att uppfylla kyrkans kriterier. Därmed var den psykologiska grunden inte lämplig för att inspirera det outvecklade folket till de bemödanden som saken skulle ha krävt på den tiden. Som morot fungerade det yttre tvånget.⁴¹

I *Sju bröder* utförs det yttre tvånget av nämndemannen Mäkelä, på prostens befallning, genom hot om fotstocken och kronan. Förutom lagen hotades bröderna också effektivt av skammen inför byborna. Kravet på läskunnighet var kyrkans, därmed församlingens och med andra ord byns. Brödernas inställning till skolgången hos klockaren är olustig, men präglas också av tanken att läskunnighet är något de måste uppnå för att bli människovärdiga:

[...] där lyser klockarns röda boställe som ett flammande djävulsbo! Huh! Där finns ju hela helvetets herradöme, där finns den skrämmande visdomen och förskräckliga äran. Klockarens dörr är enligt min mening dödens käft. Just där ligger vårt mänskovärdes och vår äras början.⁴²

³⁸ Rauno Luttinen, 'Läskunnighet i Finland före folkskolväsendet', *Ur Nordisk kulturhistoria* (Jyväskylä 1981), s. 251.

³⁹ Se Timo Myllyntaus statistik i *Education in the making of modern Finland* (Helsinki 1990), s. 13.

⁴⁰ Teperi, s. 186–187.

⁴¹ K. O. Vikman, *Suomen kansan lukutaidon kehitys Ruotsin vallan aikana* (Helsinki 1910), s. 249.

⁴² Kivi, s. 54.

Den rödpärmade abc-boken jämföras med Guds ord. ”Om ej denna abc-bok vore Guds ord, Guds egen bok, så skulle jag nu på fläcken riva sönder, sönder denna bok!”⁴³

Idealet av en läskunnig kristen förstärks vidare i *Sju bröder* av att bröderna, då de inte kan uppfylla byns krav, bestämmer sig för att flytta till Impivaara skogar efter att ha rymt från klockarens undervisning. Man kan välja att se det som att de överger den kyrkliga institutionen. Detta får betydande konsekvenser och är början till en rad motgångar. Bröderna faller utanför ramen på vad som allmänt anses vara ett sedligt liv och väljer att placera sig utanför samhället tills de är ”mogna” att återvända. Den kristna kyrkan figurerar i *Sju bröder* som en konkret aktör men syns också boken igenom i brödernas språk. Kyrkan finns hela tiden i bakgrunden som en normerande auktoritet vilken för läsaren uppenbarar sig genom kyrkolagens sanktioner, klockaren, prosten och även biskopen.

Aarne Kinnunen har observerat att då bröderna brutit med kyrkan och samhället förlorar de också Gud. I stället är det djävulen som framträder som det andliga och sitter bland dem ända tills de lärt sig läsa.⁴⁴ Med det här syftar han på flera händelser där djävulen ”visar sig” för bröderna. Att inte Gud visar sig beror sannolikt på att det oftast är djävulen som förekommer i tal-språkliga varnande historier och på detta sätt fungerar som en sorts lärare.

I Impivaara gör bröderna upp regler för sin tillvaro. Som den viktigaste paragrafen tillskrivs: ”Den, som struntar i råd och förmaningar, och ständigt bara gör sig skyldig till ofog, sående mellan oss tvedräktens frön, han må utstötas ur vårt förbund, förvisas någonstans långt bort.”⁴⁵ Det här är samma straff som bröderna råkat ut för i det kristna samhället.

I kapitlen 11–14 i *Sju bröder* kommer förändringen mot reform igång. Länsmannen som behandlar bröderna som jämlika kan ses som den förändrande kraften. Genom sin rättvisa och tro på bröderna och genom att avlägsna det skrämmande tvånget av kyrkolagen och fotstocken, har länsmannen fått bröderna att inse att kyrkan och prosten trots allt bara vill brödernas bästa. ”Och vad har han velat med allt bestyr för vår skull? Göra oss till kristna hedersmän.”⁴⁶

⁴³ Kivi, s. 42.

⁴⁴ Kinnunen, s. 150.

⁴⁵ Kivi, s. 128.

⁴⁶ Kivi, s. 320.

”Ack sitt bästa har Gud och länsmannen gjort för oss; vårt bästa söker också vi nu för vår del göra.”⁴⁷ Med nytt hopp och bestämdhet tar sig nu bröderna an att lära sig läsa. En annan morot är det lagliga äktenskapet. Aapo konstaterar att ”om vi inte kan läsa, så är också en laglig hustru förbjuden frukt för oss”.⁴⁸

Eero, som är skarpast av bröderna, utrustas för en studiefärd till jaktfogden, som är en kunnig man. Bröderna betalar ett ståtligt svedjeland och några tjäderhanar att steka i lön åt jaktfogden. Det är betydligt mera än den mängd säd som den ambulerande skolans lärare eller klockaren skulle fått i lön. Således investerar bröderna i Eeros och sin framtid och säkrar en bildningsnivå som, åtminstone då man ser på Eeros och Aapos senare framgång, är utöver det lantbruksbefolkningen vanligen var berättigade till. Är detta ett medvetet val?

Kollektivism och individualism

Den centrala frågan i pedagogikens problematik på 1800-talet i Finland var en uppgörelse mellan kollektivismen och individualismen. Kollektivismen syns tydligt i *Sju bröder* eftersom brödernas gemensamma strävan är att bli medlemmar av bygemenskapen och den kristna församlingen. Men också individualismen höjer sitt huvud i det sista kapitlet. Detta sker på både ett konkret och ett filosofiskt plan i Eeros fall. Förutom en ställning som socknens bestyrersamma och kloke jaktfogde kom Eero att få biinkomster genom sina kunskaper i att skriva och räkna. Dessutom blev han en aktiv deltagare i samhällsdebatter: ”Om söndagarna och helgerna antingen studerade han sin tidning eller skrev själv notiser om samhällsfrågor i socknen, att sändas till samma tidning” och ”av slika herrskapssysselsättningar vidgades hans syn på livet och världen”. Av kärlek till sitt fosterland ville Eero ”sträva till fromma för vårt lands lycka och bästa” och ”tack vare hans dristiga, outtröttliga åtgärder byggdes i socknen ett slags folkskola, som var bland de första i Finland”.⁴⁹ Eeros status har stigit nämnvärt genom hans förvärvade kunskaper. Hans sysselsättningar kan anses höra till ståndsmässiga näringar.⁵⁰

⁴⁷ Kivi, s. 324.

⁴⁸ Kivi, s. 320.

⁴⁹ Kivi, s. 423.

⁵⁰ Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Nordiska museets handlingar 98 (Stockholm 1982), s. 110.

För övrigt framgår det inte att bröderna skulle behöva sin läskunnighet till annat än människovärde och giftermålstillstånd. Då bröderna fattar sitt beslut att lära sig läsa framgår inte att det hos dem skulle finnas ett intresse för läskunnighet, såsom vi idag förstår ordet. Att både Aapo och Eero senare använder sig av sin läs- och skrivkunnighet i ett bildat syfte och utmärker sig som tjänstemän är inte trivialt men upptar endast några få stycken i boken. Eeros avancemang kallas också för herrskapssysselsättningar. Ur detta kan man härleda att praktisk kunskap fortfarande ansågs mera relevant för en bonde. Vid sidan av det kyrkliga idealet fanns kanske också ett folkligt ideal som var mera jordnära, arbetsrelaterat och konkret.

Som uppföljning till att lära sig läsa gör bröderna ett annat viktigt beslut: de bygger upp Impivaara till ett ståtligt nybygge. Således kommer de att äga två gårdar, Jukola och Impivaara. ”Då har också vårt värde stigit ofantligt i människornas ögon, och som hustru står oss till buds mången grann och glödande flicka från Tavastland.”⁵¹ Trots att läskunnighet och konfirmation är de kriterier som bröderna måste uppfylla för att som kristna medborgare få återinta sin plats i byn verkar det som om det ändå är gårdens framgång och brödernas förmögenhet som är av större vikt för byborna. Jukola gård var i början av romanen lika förfallet som bröderna var fallna i bybornas ögon. ”Jukola, detta fattigmansbo, befinner sig i ett särdeles ynkligt tillstånd, och vi själva, gårdens sju arvingar, i ett ännu ynkligare tillstånd, åtminstone inför världen.”⁵² Gårdens förfall fördömer dem till den grad att Juhani inte får sin önskade Venla till husmor på Jukola förrän gården och bröderna fått ett gott anseende. I Norden hängde bondens förutsättningar att gifta sig ihop med rikedom, arv av mark, kroppsstyrka och tur. Man bildade familj i sen ålder.⁵³

Då bröderna upprustat Impivaara till en ordentlig bondgård och efter tio år av exil planerar att återvända till sin gamla gård Jukola sägs det:

Om förändringen, som skedde med bröderna och genom dem på Impivaaras gårdsplan och åkrar, spred sig snart ryktet runt om socknen. Det vann till en början knappt tilltro, men ryktet höll i sig, som något man undrande berättade; och småningom började brödernas anseende och ära växa.⁵⁴

⁵¹ Kivi, s. 323.

⁵² Kivi, s. 44.

⁵³ David Gaunt, 'Familjen i förändring', Panu Pulma (red.), *Den problematiska familjen* (Helsinki 1991), s. 40.

⁵⁴ Kivi, s. 344.

Den förändring som sker i romanen och förtydligas i kapitlen 11–14, det som kunde kallas för brytningsskedet mellan den nya och den gamla tiden, kan ställas som en parallell till övergången från den muntliga till den skriftliga traditionen. Man kan fråga sig vilken inverkan detta hade på folkets bildningsideal? En orsak till att man ställde sig tveksamt till bildning kan vara att folket ännu stod så nära den muntliga kulturen. I början av *Sju bröder* kommenterar Aapo att trots att han besitter talets gåva och kanske kunde ha blivit präst är hans gåvor förgäves, eftersom hans föräldrar inte haft medel att utbilda honom. ”Vad vet jag? Och varför talar vi om gåvor? Här i skogarna försvinner de i okändhetens dimma, dunstar bort som en rännil i sanden.”⁵⁵ Uppfattningen om att det inte var någon idé att skaffa sig kunskap ur böcker eftersom man inte hade någon nytta av den på landsbygden gör sig hörd i många dåtida tidningsinsändare. I den muntliga kulturen, som delvis ännu var rådande bland landsbygdsbefolkningen, uppskattades andra kunskaper.

I det talade språkets kultur hade berättelser en lärande funktion. Efter att bröderna lärt sig läsa är det slut på historieberättandet. Då kan de själva begrunda t.ex. Bibelns texter när de vill och är oberoende av konsten att berätta. När deras världsbild på detta sätt förändras, förtvinar historierna.⁵⁶ Walter J. Ong påstår att skrivkonsten ändrar på människans beteende; de som tillägnat sig skrivkonsten inte bara skriver utan talar också på ett skriftspråkligt sätt. Det här betyder att de också organiserar sitt muntliga uttryck enligt tankemönster och verbala mönster som de inte skulle känna till om de inte kunde skriva.⁵⁷

Att läsa och skriva är solitära sysselsättningar. I de sista kapitlen är bröderna inte längre lika bundna till sitt hus eller varandra, de presenteras som individer med sina egna familjer.

Man kan säga att denna obundenhet representerar den möjlighet som funktionell läskunnighet i bästa fall förde med sig; den lika möjligheten att komma upp sig i livet. Eero är snabbast att utnyttja denna möjlighet och representerar således också den nya tiden.

Men vad var det man egentligen uppnådde med sin läskunnighet före folkskolans tid? Landsbygdsbefolkningen uppnådde ofta endast kyrkans minimi-

⁵⁵ Kivi, s. 35.

⁵⁶ Se också Kinnunen, s. 136.

⁵⁷ Walter J. Ong, *Orality and Literacy. The technologizing of the word* (London 1982), s. 71.

krav på att läsa, och litteraturen begränsade sig ofta endast till andaktslitteratur. Av de *sju bröderna* är det endast Aapo och Eero som nämns läsa något utöver Bibeln och även uttrycka sig skriftligt. Kan alla bröder ha utvecklats från det minimalt abstrakta tänkandet till ett mera avancerat?

Walter J. Ong skriver att t.ex. A. R. Luria i sitt verk *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations* (1976) har visat "att det endast behövs en ringa grad av läs- och skrivkunnighet för att på ett genomgripande sätt förändra tankeprocessen".⁵⁸

Jag vill hävda att den förändring som sakta skedde i landsbygdsbefolkningens mentalitet angående bildning och folkskola hade att göra med läskunnighetens utbredning och generationsskifte. Då man allt tydligare övergick från den muntliga kulturen till den skriftliga var nästa steg kanske inte mera så onaturligt. Det som dock var viktigast var en praktisk nytta av läskunnigheten, utöver tvånget samt rätten att gifta sig. I *Sju bröder* illustreras det här av Eero som då han själv blivit lärd och entreprenöraktigt utnyttjar sina kunskaper vill grunda en folkskola och sätta sina egna barn i skola, speciellt sin äldsta son som han "beslutat skola till en vettig och kunnig man". Jag vill alltså kasta fram tanken att den funktionella läskunnigheten utbredde sig genom insikten av dess värde, detta p.g.a. en efterfrågan "nerifrån", från landsbygdsbefolkningen.⁵⁹

Utöver det som ofta kallas reformbudskapet, som kan tolkas ur *Sju bröder*, finns också tanken om att utveckla sig själv som människa vilken bröderna tar åt sig under sina år i Impivaaras skogar. Man kan inte dra slutsatsen att den mentaliteten fanns hos landsbygdsbefolkningen, men man är frestad att dra en analogi till den förändring i tänkandet som det agrara förde med sig. När man brukade jorden var man tvungen att tänka framåt i tiden, på utvecklingen. Man kan således säga att framtidstänkandet ligger i den finländska mentalitetens grund. Den bottnar i det agrara tänkandet att plantera för framtiden. Det här illustreras också i *Sju bröder* då de parallellt med att lära sig läsa börjar odla marken och blir ordentliga jordbrukare. Kanske är det just det som gör att bröderna lär sig att de är fria varelser som kan förändra sig själva och påverka sin uppväxt.

När bröderna äntligen återvänder till Jukola går Aapo igenom händelserna under de tio åren och hur dessa påverkat dem:

⁵⁸ Ong, s. 65.

⁵⁹ Jfr Anders Nilsson & Birgitta Svärd, 'Skrivkunnighet på landsbygden i Skåne under tidigt 1800-talet', *Lund papers in economic history* no 20 (1993).

Aapo... Lyckliga är vi, som i en lyckostund fattade vad vår frid tillhörde och frambragte goda frukter, innan vår dystra dom skrevs på väggen framför oss. Detta, och Guds ledande hand, har fört vår livsväg upp till en så här ädel och glad kulle, på vars krön vi nu står som segerhjältar. Tio gyllene år har förflutit sedan vi besatta av vrede, av hjärtans ilska flydde till skogarnas mörker. Så gjorde vi. Men jag tror som så, att om vi oupphörligt hade masat oss där söderut, i förföljelsens och förtrytelsens bittra luft, skulle vi nu vandra som bedrövelsens söner. Till vår lycka lämnade vi alltså byn och byamännen; för nu har en förändring skett i våra sinnen.⁶⁰

Trots att förändringen i första hand tillskrivs Gud har bröderna insett att det i själva verket är naturen och de själva som står bakom förändringen. Det viktigaste som bröderna lär sig i skogen kristalliseras enligt min uppfattning i ordbytet då de återser sitt Jukola. Juhani kallar Jukola för Paradiset till vilket Simeoni invänder: ”Yttra dig inte syndigt.” Juhani svarar: ”Min tunga yttrar det mitt hjärta viskar.”⁶¹

⁶⁰ Kivi, s. 353.

⁶¹ Kivi, s. 375.

GRANSKNINGAR

Från Sankt Henrik till Henrikslegenden

Tuomas Heikkilä, *Pyhän Henrikin legenda* [Sankt Henrikslegenden]. 463 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1039, Helsinki 2005.

Docent Tuomas Heikkilä har tagit sig an att på nytt behandla en av den finska historieskrivningens grundläggande frågor: vad kan man egentligen veta om biskop Henrik och Lalli? Den bilden kunde man i alla fall få genom att följa med pressen och TV:n. Får man tro medierna har Heikkilä uppfunnit hjulet på nytt då han offentligt ifrågasatt biskop Henriks existens. Också i det här fallet får den som förlitar sig endast på massmedia en felaktig bild. Heikkilä påstår nämligen inte en enda gång att Henrik inte kunde ha existerat. Han nöjer sig med att konstatera att man inte på basis av de tillgängliga källorna kan bevisa att Henrik funnits i verkligheten. Å andra sidan kan man inte heller bevisa att han inte existerat.

Lyckligtvis är *Pyhän Henrikin legenda* inte en studie som blandar sig i vår historieskrivnings eviga trivialiteter *à la* vart gick det första korståget, var biskop Henrik och Lalli historiska personer eller var gick gränsen efter freden vid Nöteborg. Heikkiläs utgångspunkt representerar snarare en modern forskning, där det centrala inte är huruvida det hagiografiska materialet skildrar ett verkligt helgon och om denna skildring är trovärdig, utan att källmaterialet beskriver en faktisk kult som är ett relevant och intressant forskningsobjekt i sig själv.

I sin forskning fokuserar Heikkilä särskilt på den latinska Henrikslegenden, då denna är äldre och hagiografiskt sett betydligt intressantare än legenden på folkspråk. På det här sättet upplöser Heikkilä den illusion som den nationalistiska historieskrivningen byggt upp, enligt vilken Lalli ses som en rakryggad finsk hjälte som kämpar mot ett främmande inflytande. Undersökningens största förtjänst är också att den vänder sammanställningen på rätt köl. Fokus ligger på det forskningsmässigt sett viktigare, mer tillförlitligare och äldre källmaterialet. Folklegenden används visserligen när det är meningsfullt för dateringen eller forskningen i övrigt. I förgrunden finns ändå legenden från 1200-talet, skriven på latin, som enligt Heikkilä representerade ”den

skriftliga kulturens kulmen i det medeltida Finland”. Lösningen är definitivt den rätta.

I sin studie av Henrikskulten visar Heikkilä att den under en relativt kort period blev synnerligen betydelsefull i Åbo stift. Den fick också ett starkt förfäste i många stift i Sverige, speciellt i Linköping och Strängnäs där Henriksfesten firades som en *totum duplex*-fest. Heikkilä har säkert rätt då han betonar att Henrikskulten, speciellt i Linköpings stift, hade en framstående sponsor i birgittinerorden vars huvudkloster Vadstena låg på stiftets områden. Henrikslegenden spred sig hand i hand med kulten. Heikkilä ger övertygande bevis på att legenden härstammar just från Finland. Han introducerar också begreppet *Åboversionen* för att beskriva legenden i dess ursprungliga, fullständiga form. Jag anser att det här begreppet är klagörande och befogat.

Heikkilä konstaterar också att Henrikskulten inte tycks ha spridit sig utanför Skandinavien; de hänvisningar till kulten som hittas på kontinenten tyder nämligen mer på ett allmänt hagiografiskt intresse än en aktiv kult. Heikkilä både preciserar det befintliga och tillför ny kunskap om Henrikskultens spridning. Då man granskar hans slutsatser bör man dock komma ihåg att alla källor och handskrifter om Henrikskulten inte nödvändigtvis ännu hittats. Nya textfynd kan ännu förändra den bild som Heikkiläs forskning ger.

Vid sidan av den egentliga forskningen är Heikkiläs verk också en källpublikation, då den innehåller en textkritisk edition samt en finsk översättning av Henrikslegenden. Editionen är inte den första av sitt slag, jämfört med tidigare sådana för den inte fram några betydande förändringar vare sig för lekmannen eller för den av paleografiska och kodikologiska finesser intresserade forskaren. Varianterna begränsas snarast till ortografiska alternativ (t.ex. *Sastamaluml/Sastamulum*), ordföljd (t.ex. *venerabilis pontifex/pontifex venerabilis*), synonymer (t.ex. *beatus/sanctus*) eller andra motsvarande variationer av mindre betydelse.

Inte desto mindre finns det två skäl att ge ut en ny edition. För det första är de gamla utgåvorna av Henrikslegenden svåra att få tag på. De finns inte till salu och de är så gamla att inte ens vetenskapliga bibliotek mera lånar ut dem. För det andra finns det, som Heikkilä själv framhåller, ett behov att klargöra legendens utbredning och influensområde. En paleografisk, kodikologisk och innehållsmässig analys av de handskrifter som ligger till grund för källpublikationen är till hjälp då det gäller att gruppera olika versioner av texten och analysera deras inbördes förhållande. På det sättet har Heikkilä kunnat rekonstruera Henrikskultens utveckling samt dess tidsmässiga och geografiska utbredning.

För den professionella medeltidsforskaren är det mest intressanta i Heikkiläs verk just de här observationerna om Henrikskultens spridning och historia. Författaren lovar också fortsatt forskning för att grundligt klargöra legendens *stemma*. I väntan på den tar jag mig friheten att spekulera en aning. Utan att känna till hur noggrant Heikkilä gått igenom handskriftsbiblioteken i Europa, kan man anta att det i Belgien (också annanstans än i Bib-

liothèque Royale i Bryssel) kan hittas handskrifter av birgittinsk härkomst med liturgiska fragment som berör Henrikslegenden. T.ex. i samlingarna i Gents universitetsbibliotek finns flera birgittinska handskrifter från klostren i området. Man kan också tänka sig att det fortfarande kan hittas birgittinska handskrifter från Sion Abbey någonstans i England.

Förläggarens sätt att förverkliga Heikkiläs verk speglar ämnets nationella betydelse. Boken är inbunden, tryckt på kvalitetspapper och innehåller, till läsarens nöje, många färgillustrationer. Dessa omfattar, enligt författaren, alla i Finland bevarade illustrationer av Sankt Henrik. Så till vida kunde verket användas direkt som en forskningskälla. Så har dock inte gjorts, med undantag av en analys av kopparinskriptionen på sarkofagen i Nousis. Verkets många kartor förtjänar ett särskilt omnämnande då de på ett konkret sätt åskådliggör Henrikskultens spridning.

Även om Heikkiläs verk i sin helhet är forskning av god kvalitet, kan man dock göra några små anmärkningar, speciellt med tanke på den diskussion och publicitet verket fått redan före utgivningen. För det första är verket omfattande (nästan 400 sidor text) för att vara en kommentar av en källpublikation på tio tryckta sidor. Det är dock förstäeligt att Heikkilä varit tvungen att noggrant redogöra för den moderna hagiografiska forskningens väsen samt beskriva forskningen kring Henrikskulten i allmänhet och legenden i synnerhet. Verket lider ändå av en viss tvetydighet. Det försöker samtidigt tillgodose experter och den stora publiken. Resultatet är ett antal omständliga utläggningar som en sakkunnig måste läsa igenom för att hitta det akademiskt sett väsentliga. Å andra sidan är en stor del av verket nästan oförståeligt för den lekman som bara är intresserad av Sankt Henrik.

En lösning på det här problemet skulle kanske ha varit att noggrant behandla hagiografen t.ex. i en skild lärobok. Författaren skulle ha kommit lättare undan genom att förkorta analysen av den tidigare forskningens felaktigheter och brister. Man kan t.ex. fråga sig vad avsikten är med en noggrann klassificering och kullkastande av *M a r t t i L i n n a s* verk *Suomen alueellinen pyhimyskultti ja vanhemmat aluejaot*. Det kunde jämföras med att en modern fysiker skulle börja sin forskning med att vederlägga uppfattningen att solen roterar kring jorden.

Också dispositionen kunde ha sett annorlunda ut. Dateringen av Henrikslegenden behandlas t.ex. grundligt först på sidorna 226–238, trots att just dateringen angetts som en utgångspunkt för forskningen och berörts genom hela texten. I texten finns också en hel del anmärkningar där betydelsen av studien tillhanda beröms: ”I och med den här forskningen står det klart att man kan glömma mörkret från den finska medeltiden.” Dessa hör snarare hemma i förlagets reklam än i akademisk forskning. Valet av språk är också förvånande då Henrikskulten och -legenden är ämnen som kan tänkas väcka intresse också internationellt, åtminstone i Norden. Boken kunde alltså lika bra ha getts ut på svenska eller engelska, men kanske författaren har tänkt sig att ge ut en internationell version av något slag i en snar framtid.

Trots de ovannämnda kritiska kommentarerna visar Heikkiläs studie *Pyhän Henrikin legenda*, genom dess grundlighet, dess noggranna källforskning och dess starka band till den europeiska hagiografiska forskningstraditionen, att den finska medeltidsforskningen tagit ett långt kliv framåt från den sorgslustiga situation som rådde under 1980-talet. Med tanke på den publicitet verket fått är det inte nödvändigt att hoppas att det skulle hitta sin väg till så många bokhyllor som möjligt. Låt oss i stället hoppas att det inte blir kvar på bokhyllan, utan läses med eftertanke och med tonvikt på det väsentliga, inte på gamla tvistefrågor.

Jussi Hanska

Studier i medeltida svenskt arkivmaterial

Arkiv, samhälle och forskning, nr 2004:1–2, 202 s., Svenska Arkivsamfundet.

Den svenska medeltidsforskningen uppvisar en i vissa avseenden annorlunda profil än den finländska. Medan man under senare tid i Finland blott i mycket begränsad omfattning visat intresse för diplomatik, sfragistik och paleografi, studeras dessa discipliner liksom även problematiken kring arkivbildningen fortfarande av inte helt få svenska medeltidshistoriker. Antagligen ligger förklaringen till detta intresse huvudsakligen i att det i Sverige finns ett rikhaltigt medeltida källmaterial bestående av såväl diplom som litterära texter och att utgivningen av detta material pågår kontinuerligt. Medeltida brevmaterial publiceras i *Svenskt Diplomatarium*, som utges av Svenska Riksarkivet, och annat källmaterial av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia samt av Svenska Fornskriftssällskapet. Ett av vittnesbörderna¹ om den svenska medeltidsforskningens intresse för medeltida källmaterial som kvarlevor utgör nummer 2004:1–2 av Svenska Arkivsamfundets tidskrift *Arkiv, samhälle och forskning*, som innehåller artiklar kring det medeltida arkiv- och handskriftsmaterialet, dess tradering och innehåll.

Volymen innehåller inalles fjorton bidrag. Flera av dem behandlar det medeltida brevmaterialet ur olika synvinklar. Under rubriken ”Medeltidsbrev och deras vandring genom seklerna” presenterar Birgitta Fritz det medeltida svenska brevmaterialet, dess tradering under senare

¹ Jfr även *Ny väg till medeltidsbrev. Från ett medeltidsymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 18 (Stockholm 2002).

tid samt publiceringen av detta material fr.o.m. 1800-talet.² Fritz framhåller bl.a. att skriftlig dokumentation för praktiska ändamål i profana sammanhang redan sedan 1300-talet har varit betydligt vanligare än man tidigare föreställt sig. Claes Gejrot, huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium, behandlar informativt problematiken kring medeltida brevs äkthet under rubriken ”Diplomatik och äkthet. Om medeltidsbrevens autenticitet – metoder och exempel”. Han presenterar i korthet de metoder för äkthetskontroll som var i användning under medeltiden liksom även några exempel av svenska medeltidsbrev som utsatts för förvanskning med hjälp av rasurer. Framställningen avslutas med några reflektioner om förhållningssättet till olika slag av förfalskningar. Det hade varit värdefullt att i detta sammanhang få en presentation av hur diplomatarieutgivarna förhåller sig till olika typer av medeltida förfalskningar. Sådana har inte sällan godtagits som äkta av samtiden och har sålunda i praktiken påverkat händelser och administrativa åtgärder i likhet med äkta handlingar. De svenska sigillerna från 1100- och 1200-talen underkastas en analys av Henrik Klackenborg.

I Sverige verkar det fortfarande att finnas en hel del medeltida originalhandlingar inte bara i arkiven på herresätena utan även i gårds- eller byarkiv i allmogemiljö. Innehållet i åtta sådana gårdsarkiv presenteras och analyseras av Roger Anderson, som kommer till slutsatsen att de medeltida breven i gårdsarkiven i de flesta fallen har karaktären av åtkomsthandlingar med anknytning till den gård där de förvaras. Situationen i Finland avviker klart från den i Sverige. Det ser ut som om ytterst få medeltida originalhandlingar bevarats i Finland i allmogebsittning ända till 1800-talet. Man kan anföra antagandet att de medeltida åtkomst- och rågångshandlingarna, som ännu ofta återropas och avskrivs i ägodelningsrätternas protokoll,³ genom storskiftet mist sin praktiska betydelse för allmogen och därför blott sällan bevarats till den tid då urkundsutgivare och arkivinstitutioner började intressera sig för dem.

Sturearkivet, vars kärna utgörs av riksföreståndarna Svante Nilssons och Sten Sture d.y:s korrespondens, tillhör de viktigaste källorna till det tidiga 1500-talets svenska historia. Detta arkivbestånd, som efter Sten Sture d.y:s död 1520 hamnade i Danmark och först 1929/1947 kom tillbaka till Sverige, är föremål för en ingående analys av Dag Rättsö, där beståndets sammansättning, senare trädning och ordningsarbeten behandlas. I fråga

² Huvudkartoteket över medeltida svenska brev eller brev rörande Sverige vid Riksarkivets avdelning Svenskt Diplomatarium omfattar över 40 000 brev. Huvudkartoteket är tillgängligt via Internet och förutom uppgifter om breven innehåller databasen även fullständiga texter av de handlingar som tryckts i Svenskt Diplomatarium. Se <http://www.ra.se/ra/diplomat.html>.

³ Jfr t.ex. Seppo Suvanho, *Akaan historia* (Vammala 1954), noterna 84–120 till kapitlet ’Esihistoria ja keskiaika. Kytien ja talojen asukkaista’.

om det nuvarande Sturearkivets sammansättning kommer Rätso till slutsatsen att det är fråga om en heterogen enhet, vars stomme utgörs av nämnda riksföreståndares arkiv, men att det också innehåller en mängd brev av annan proveniens, bl.a. från finska arkivbestånd.⁴ En nyttig presentation av de medeltida kopieböcker som förvaras i Svenska Riksarkivet ges av Peter Ståhl. Var och en av kopieböckerna får en egen presentation, så även "Biskop Magnus Nilssons i Åbo kopiebok" (A 3) och "Registrum ecclesiae Aboensis" eller "Åbo domkyrkas Svartbok" (A 10). I fråga om Svartbokens tillkomst hänvisas i noterna till Jalmari Jaakkolas ensidiga framställning,⁵ medan Kauko Pirinens nyare studier i ämnet saknas.⁶ Bemödandena under 1600- och 1700-talet att insamla handskrifter innehållande lands- och stadslagarna samt landskapslagarna liksom även de tidiga editionerna av detta lagmaterial presenteras överskådligt av Göran Bäärnhielm som också ger en komplett förteckning över de ca 250 laghandskrifter som numera förvaras i Kungliga biblioteket i Stockholm.

Liksom i Finland har de pergamentfragment som under vasatiden nyttjades som pärmmaterial för räkenskapshandlingar tilldragit sig betydande uppmärksamhet i Sverige. I Svenska Riksarkivet finns som pärmmaterial till landskapshandlingarna ca 22 500 bokfragment från drygt 6 000 handskrifter. Uppgifter om dessa fragment har man lagt in i en databas samt skannat in bilder av fragmenten (MPO-projektet). Utgående från denna databas, som kommer att bli tillgänglig via Internet, behandlar Jan Brunius vissa aspekter av fragmentmaterialets proveniens. Finländska forskare, bl.a. Toivo Haapanen, lanserade den s.k. "portföljteorin", som gick ut på att fogdarna och deras skrivare under vasatiden på sina årliga resor till Stockholm medförde pergamentblad från lokala depåer som omslag för sina handlingar och att dessa fragment därefter användes för inbindning av räkenskaperna i Stockholm. Brunius analys av fragmentmaterialet i databasen visar "portföljteorins" riktighet då det är fråga om liturgiska fragment samt att teorin inte är giltig för teologiska och juridiska fragment. Ytterligare tvenne bidrag ägnas fragmentmaterialet. Gunnilla

⁴ Det finska materialet i Sturearkivet har studerats av Lena Törnblom, 'Finska arkivbestånd i Sture-arkivet', *HTF* 1991.

⁵ Jalmari Jaakkola, *Vanhimmat historialliset kopiikirjamme* Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar 30 (Helsinki 1937).

⁶ Kauko Pirinen, *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla* Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar 58 (Helsinki 1956), s. 117–128; *idem*, 'The Cartulary of Abo Cathedral – A Treasure of Medieval Finnish History', *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok – The Black Book of Abo Cathedral* [nyutgåva av *Registrum ecclesiae Aboensis*] (Helsinki 1996), s. 18–38; se även Jan Liedgren, 'Åbo domkyrkas kopieböcker', *HTF* 1948.

Björkqvall behandlar i detalj två fragmentfynd, medan Anna Wolodarski utgående från fragmentsamlingen studerar medeltida svenskt bokäggande. Mot bakgrunden av ett projekt med syftet att digitalisera handskrifterna i Lunds universitetsbibliotek och göra dem jämte beskrivning och analys tillgängliga via Internet redogör Eva Nilsson Nylander och Thomas Rydén för internationell katalogiseringspraxis av handskrifter från 1500-talet in i dataåldern samt ger några synpunkter på tillkomsten av det lundensiska handskriftsmaterialet.

Det påvliga penitentiariarkivet blev tillgängligt för forskare 1983. Penitentiarian hade till uppgift att utfärda absolution och dispenser i fråga om sådana gärningar som innebar eller skulle ha inneburit brott mot den kanoniska rätten och där varken sockenpräst eller biskop hade befogenheter att ge absolution eller dispens. Antalet suppliker från Uppsala kyrkoprovins, d.v.s. från stiftet i det svenska riket, uppgår i penitentiarians registervolymer till ca 440 och omspannar tiden från 1410 till 1526. Penitentiarians uppgifter och dess arkivmaterial presenteras av Sara Risberg och Kirsi Salonen, som disputerat på detta ämne.⁷ Med finansiering från Riksbankens Jubileumsfond och i Svenska Riksarkivets regi har under våren 2005 inletts ett utgivningsprojekt för att publicera materialet i penitentiariarkivet rörande Uppsala kyrkoprovins.

Medeltida källmaterial analyseras innehållsmässigt i två bidrag. Gösta Hedegård beskriver en birgittinbroders öde i utländsk exil, medan Jonas Carlquist utgående från en handskrift studerar bönbokens funktion i det medeltida fromhetslivet.

Som helhet ger volymen en god uppfattning av den mångsidighet som karakteriserar studiet av den medeltida skriftliga kulturens mera materiella sidor i Sverige. De flesta bidragen är försedda med fyllig notapparat som i hög grad ökar värdet på dem.

Eljas Orrman

⁷ Kirsi Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448–1527*. Suomalaisen tiedeakatemia toimittuina. Humaniora 313 (Helsinki 2001).

Vilka faktorer skapade och upprätthöll stora hushåll på Karelska näset 1750–1870?

Jukka Partanen, *Isän tuvasta omaan tupaan. Väestö ja kotitaloudet Karjalankannaksen maaseudulla 1750–1870*. [Från fadershuset till eget bo. Befolkning och hushåll på Karelska näsets landsbygd 1750–1870], 208 s. Bibliotheca Historica 86. Helsinki 2004.

I Finland har under de senaste åren gjorts flera familjehistoriska undersökningar, vilkas målsättning har varit att testa John Hajnals på 1960-talet framförda påstående att gränsen mellan den östra och västra familjemodellen ligger i östra Finland. Enligt Hajnal är en låg giftermålsålder samt bildande av storfamiljer typiska för den östeuropeiska familjemodellen. Vanligtvis blev de unga paren kvar i någon deras föräldrahushåll, till vilket även de övriga systemens familjer kunde höra. Typiska för den västeuropeiska familjemodellen var åter en högre giftermålsålder, till sin storlek klart mindre hushåll samt ett system med legohjon rekryterade utanför familjen.

Förutom i Jukka Partanens doktorsavhandling om hushåll på Karelska näset, framlagd vid Joensuu universitet år 2004, har en noggrannare geografisk definition av denna familjemodell varit tema för bl.a. Kirsi Sirén och Elina Waris doktorsavhandlingar samt Kari-Matti Piilahtis licentiatavhandling.¹ Sirén har dragit gränsen för den östra giftermåls- och familjemodellen vid Kymmene älv, och Waris har bekräftat detta beträffande materialet från Ruokolax, som ligger ca hundra kilometer österut. Även Partanen bekräftar inte helt överraskande att Karelska näset tillhört den östra familjemodellen. Samma resultat bekräftas av Matti Pölläs etnologisk-historiska avhandling (1995) om förändringarna i Vitahavskarelen etniska sammansättning. Kari-Matti Piilahti, som vid Helsingfors universitet håller på att slutföra sin avhandling om familje- och näringsstrukturen i Valkeala socken, träffar dock med tanke på Hajnals teser en intressantare punkt, ty enligt Piilahti har bägge hushållsformer uppträtt samtidigt på hans undersökningsområde. En närmare granskning av den östra familjemodellen och en jämförelse med t.ex. samernas, ryssarnas, karelarnas, finnarnas och esternas familjemodeller påvisar att det fortfarande finns intressanta skillnader mellan näringarnas och familjestrukturernas former, vilka delvis förblivit outred-

¹ Kirsi Sirén, *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*. Bibliotheca Historica 38 (Helsinki 1999); Elina Waris, *Yksissä leivissä. Ruokolabtelainen perhelaitos ja yhteisöllinen toiminta 1750–1850*. Bibliotheca Historica 48 (Helsinki 1999); Kari-Matti Piilahti, *Perhe talouden lieassa? Luonnonresurssit, elinkeinot, perhe ja sosiaalinen verkosto Valkealassa 1600-luvulta isoonvihaan*, otryckt licentiatavhandling (Helsinki 1999).

da. Gränslinjen för Hajnals familjemodell, som går från östra Finland via S:t Petersburg till Trieste, är ingen rät linje, utan där finns många skillnader beroende på de näringsstrukturer och naturförhållanden som råder på de olika områdena.²

Även om nyhetens behag småningom håller på att försvinna i fråga om familjeforskningen har Partanen lyckats författa en intressant undersökning som visar att ämnet inte ännu blivit uttömt. Han uppställer som målsättning att för landsbygden på Karelska näset undersöka befolknings- och familjestruktur, äktenskapsfält och hushållens struktur samt förklara däri inträffade förändringar under perioden 1750–1870. Partanen är också intresserad av hurdana skillnader det fanns mellan donations- och kronoböndernas familje-, äktenskaps- och näringsstrukturer, vad eventuella skillnader berodde på och hur de borde förklaras.

För analys av familjestrukturen har man konstruerat olika modeller, av vilka mest känd torde vara den av Peter Laslett utvecklade hushållsklassifikationen, som även använts av finländska familjeforskare i tillämpliga delar. Lasletts typologi lämpar sig inte som sådan för det material som Partanen använt, och han har således tvingats utveckla Lasletts storfamiljeklassifikation att passa till sitt eget material. Partanen anser att en kontroversiell användning av begreppet storfamilj har föranlett mycken oreda, varför han i sin egen forskning använt sig av begreppet samfamilj. Med detta avses hushåll bestående av minst två gifta par.

Karelska näset, som Partanen valt till sitt forskningsområde, hörde fr.o.m. freden i Nystad 1721 till Ryssland och fr.o.m. år 1812 som en del av Viborgs län till storfurstendömet Finland. Hela forskningsperioden kännetecknas av jordinnehavsrättsliga skillnader mellan kronans bönder och så kallade donationsbönder. Med donationsjord avsågs de enskilda byar eller hela socknar som de ryska härskarna utdelade till sina gunstlingar. Två tredjedelar av de inflyttna skatterna hade tilldelats donationsinnehavaren och en tredjedel fick kronan själv behålla. I slutet av 1700-talet ledde tolkningarna av donationsgodsets jordinnehavs rätt till donatoriernas försök att höja böndernas skatter. Tvisterna fortsatte till början av 1840-talet, och år 1863 beslöt de i Helsingfors församlade ständerna att inlösa donationsgodsen till kronan efter hand som dessa erbjöds till försäljning. Frågan om donationsböndernas ställning påverkade även de frågor som är föremål för Partanens intresse, befolknings-tillväxten, böndernas äktenskapsfält samt deras huvud- och binäringar.

Partanens mest centrala källmaterial består av de inom familjehistorieforskningen traditionellt använda befolkningslängderna, mantalslängder samt församlingarnas befolkningstabeller och historie- och kommuniionsböcker. Partanen har beträffande församlingarnas förteckningar över födda, vigda och döda utnyttjat den av Genealogiska Samfundet i Finland upprätthållna

² Se t.ex. Tapio Hämynen, Jukka Partanen and Yury Shikalov (eds), *Family Life on the Northwestern Margins of Imperial Russia*. *Studia Carelica Humanistica* 19 (Joensuu 2004).

HisKi-databasen, varvid han även sökt stöd i släktutredningar av hög kvalitet. Av de socknar som Partanen valt som sitt forskningsområde var Räisälä kronojord och Valkjärvi donationsjord. Bägge socknar och församlingar var finskspråkiga och lutherska till religionen. Värdet av Partanens undersökning skulle ha ökat ifall han som tredje urvalsområde hade valt ett ortodoxt och ryskt område, t.ex. den ryska bosättningen i Kyyrölä, som skulle ha utgjort en jämförelsegrupp som levde under samma förhållanden men som till sin nationalitet och kulturkrets var helt annorlunda. Den i Finland bevarade källserien rörande den ortodoxa församlingen i Kyyrölä uppvisar visserligen luckor, men det skulle säkert ha lönat sig att kontrollera opis-längderna i S:t Petersburgs Andliga konsistoriums arkiv (f. 19), vilka bevaras i S:t Petersburgs äldre stadsarkiv (RGIASPg). Ett snabbt ögonkast på en fotostatkopia av den i Finlands Riksarkivs katalogsal förvarade opis-förteckningen nr 111 visar att åtminstone metrikor (*Sretenskaja tserkov v Krasnom Sele, Finljandija*) finns bevarade i stor omfattning från Partanens forskningsperiod.

Partanens granskning av donationsböndernas äktenskapsfält visar tydligt att donationsbönderna inte var livegna. Genom att undersöka äktenskapsfälten påvisar han entydigt det faktum att donationsbönderna även skaffade sina gemåler utanför donationsgodsen och att äkta par även kunde flytta till kronojord, blott alla skatter till donationsägaren, d.v.s. donatarien var erlagda. Utredningen av äktenskapsfälten för Veikkola donationsgods i Valkjärvi stöder även de forskningsresultat som jag presenterat beträffande Mola, Kivinebb, Sakkola och Rautus i min egen avhandling år 1997. Uppgifterna är viktiga framfört allt för att de har en betydelsefull inverkan på donationsgodsens familje- och näringsstruktur.³

Som urvalsår för undersökningen har valts 1754, 1780, 1820, 1835, 1850 och 1870. Periodens slutskede, åren 1820–1870, är täckande, men för dess början, 1750–1820, blir bilden snäv på grund av de tillbuds stående källorna. Partanen är medveten om detta, och han motiverar sin lösning med att det för perioden 1780–1820 (1818), förutom kyrkböcker, inte finns enhetliga källserier. Såsom Partanen helt riktigt påpekar upphörde man under denna period med uppbärandet av mantalsskatten från svenska tiden och övergick till ett s.k. ryskt själaskattesystem (*podusjnaja podat*), men vetenskapen härom har inte gett honom anledning att utreda huruvida skattelängdernas bas- eller annat material finns till förfogande i antingen finska eller ryska arkiv. Användningen av en ny källgrupp eller ens en på en utredning baserad översikt om avsaknaden av ett dylikt material, skulle ha minskat det problem som det fyrtio år långa avbrottet i Partanens undersökning nu utgör.

Utgångspunkten för storfamiljernas, eller med Partanens uttryck, samfamiljernas uppkomst var svedjenäringen, speciellt när man sådde efter sveden ("huuhta"), vilken krävde mycket arbetskraft. På Karelska näset övergick man

³ Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat 1710–1826*. Bibliotheca Historica 24 (Helsinki 1997), s. 246–251.

senast på 1500-talet till åkerbruk, men svedjebruket hade länge stor betydelse i bl.a. Jääskis och Lappvesi härader samt i de norra delarna av Kexholms län. På 1600-talet förekom det en kraftig utflyttning från Karelska näset, närmast till Ingermanland, och från Savolax flyttade man till de gårdar som blivit öde. Trots utflyttningen fördubblades befolkningen i t.ex. Äyräpää härad under 1600-talets lopp,⁴ men antalet gårdar minskade, vilket Eino Jutikkala påvisat för Jääskis, Ranta och Äyräpää häraders del.⁵

Existensen av storfamiljeinstitutionen anknöt inte nödvändigtvis enbart till svedjenäringen, vilket bl.a. Beatrice Moring, Armas Luukko, Matleena Tornberg och Pentti Virrankoski påvisat i flera olika sammanhang. Storfamiljer förekom också i skärgårdssocknar, där man utövade sjöfart och fiske, och åtminstone på vissa håll i Österbotten kan hela 40 % av alla hushåll från 1690-talet till första hälften av 1800-talet tolkas som storfamiljer. Om svedjenäringen inte upprätthöll storfamiljer, av vilken orsak uppstod då dessa? För Österbottens del torde en bidragande orsak stå att söka i den omfattande tjärbränningen, vilken utövades som binäring, och för skärgårdens del i den mångsidiga sjöfarten. Dessa iakttagelser betonar uttryckligen binäringarnas betydelse för förekomsten och utbredningen av storfamiljer.

I Gamla Finland (perioden 1721–1811) var hemmansdelning i princip förbjudet enligt den i området efterlevda svenska lagen, men i verkligheten delades hemmanen i allt mindre enheter. Befolkningen i Gamla Finland ökade fr.o.m. mitten av 1700-talet, dock inte lika snabbt som i det Finland som låg på ”svenska” sidan. Detta berodde på att dödligheten bland både den vuxna befolkningen och spädbarn var klart högre i Gamla Finland, speciellt på Karelska näset, än väster om Kymmene älv. Orsaken var framför allt sjukdomsepidemierna, som spred sig med bönder från Karelska näset, vilka verkade som forkarlar och körde sina lass från S:t Petersburg. Sjukdomar spreds också av ryska soldater, vilka inlogerades i vinterkvarter i bondehemman på Karelska näset.

Befolkningsökningen var i alla fall så pass betydande att livsdugliga bondehemman delades mellan arvingarna, vilket Yrjö Kaukiainen har påvisat.⁶ Därmed uppstod helt nya hemman, och samfamiljernas antal minskade. I något skede var det inte längre möjligt att dela upp hemmanen i mindre delar, ty de skulle inte längre ha varit livsdugliga. Som en följd av detta växte hushållen igen, och nya samfamiljer bildades. Då man fr.o.m. 1770- och 1780-talet, speciellt på södra Karelska näsets donationsgods, övergick till en mera på dagsverk baserad beskattning, innebar detta för bönderna

⁴ Ester Kähkönen, *Vanha Äyräpää I* (Helsinki 1959), s. 724.

⁵ Eino Jutikkala, 'Suurten sotien ja uuden asutusekspansion kaudet', *Suomen taloushistoria I* (Helsinki 1980), s. 161.

⁶ Yrjö Kaukiainen, 'Bidrag till bondens historia i Gamla Finland', *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1982, s. 4–31.

att deras eget jordbruk försvårades. Till hjälp togs då binäringarna, som gav tilläggsinkomster med vilka man kunde hålla i hop samfamiljerna. Som en följd av denna process förföll på Karelska näset särskilt donationsböndernas egna jordbruk och binäringarna gav i själva verket samfamiljerna deras huvudinkomst. Medan männen skötte sina forkarlssysslor skötte kvinnorna det krympande oansenliga jordbruket och boskapsskötseln. De pengar man fick från binäringarna användes till köp av rysk säd.

Enligt Partanen upphörde delningen av hemman i det skede då Gamla Finland anslöts till storfurstendömet och den förhindrades av de nya, från "svenska Finland" anlända ämbetsmännen inom distrikts- och lokalförvaltningen. Delningen av hemman hade emellertid upphört redan tidigare, och Gamla Finlands införlivning med storfurstendömet bekräftade bara vedertagen praxis. Skärpningen av donationsböndernas beskattning på 1780-talet ledde till att det inte längre i slutet av 1790-talet och början av 1800-talet var meningsfullt att dela bondehemmanen. Exempelvis i Viborgs civiltribunals utslagslängder (urvalsår 1793, 1795–96) sjönk rättsfallen rörande hemmansdelning och nyröjning, och fr.o.m. år 1797, då vad i civilärenden överfördes till lagmansrätten (urvalsår 1800–05), försvinner de nästan helt för Åyräpääs och Kexholms södra domsagas del, vilka utgör det för forskningen mest intressanta källmaterialet. På basis av lagmansrättens utslagslängder synes däremot hemmansdelningen fortsättningsvis ha varit livlig under 1800-talets första år i Lappvesi, Nyslott och Ladoga-Karelen.⁷

Domstolarnas utslagslängder i Gamla Finland, som jag i det föregående snabbt ögnat igenom, ger en antydning om att donations- och kronohemmanen på Karelska näset redan hade uppdelats i så små enheter att de med knapp nöd längre var livskraftiga och deras fortsatta delning inte längre var meningsfull. Detta förklarar även varför de tidigare så allmänna rättsfallen rörande hemmansdelning försvann på Partanens undersökningsområde redan innan Gamla Finland anslöts till storfurstendömet. I detta skede räddade böndernas binäringar samfamiljernas ekonomi.

De forskningsmässigt mest intressanta och nyaste rönen under perioden synes beröra åren 1780–1820. Den svagaste punkten i Partanens undersökning utgörs av det faktum att han med hjälp av sitt källmaterial nog alldeles vederhäftigt påvisar utvecklingens gränsområden, medan själva förändrings-skedet, upphörandet av hemmansdelningen och binäringarnas uppkomst, deras tidsbestämning och förklaring förblir ofullständiga. Partanen konstaterar i själva verket att det inte är nödvändigt att använda domböckerna för perioden. I domböckerna efter 1820-talet har man nämligen retroaktivt även beskrivit händelser från föregående sekel, och användningen av Gamla Finlands domböcker skulle sålunda inte ha inverkat på undersökningens slut-

⁷ Civiltribunalens utslagslängder för åren 1793, 1795–96, nr 81, 83 och 84, Handlingar från Gamla Finland under ståthållarperioden 1784–1797, RA; Lagmansrättens utslagslängder för åren 1800–1805, pärm 17 och 18, Lagmansrättens i Viborg arkiv, RA.

resultat. Han har använt Kexholms och Äyräpääs tingsrättsprotokoll, vilka han funnit i Leningrads oblasts arkiv i Viborg. Detta material börjar år 1810 respektive år 1817. Men också i Riksarkivet skulle bl.a. ha funnits huvuddelen av Äyräpääs domsagas arkiv (1750–1811), vilket Partanen utan tvivel hade haft orsak att använda. I detta sammanhang är det inte nödvändigt att mera ingående utreda rättsförvaltningens källor från ståthållarperioden 1784–1796 och finska guvernementsperioden 1797–1811. Det kan dock konstateras att dessa källor utgör flera hyllmeter och att alla rättsinstanser från underrätterna till den Dirigerande Senatens tredje avdelning är välrepresenterade och lätt tillgängliga i Riksarkivet. Speciellt när man dryftar förhållandet mellan hemmansdelningen, familjestrukturerna och näringarna skulle detta material otvivelaktigt ha haft mycket att ge de av Partanen uppställda forskningsproblemen.

I sitt sammanfattande kapitel är Partanen så fokuserad på granskandet av familjestrukturen att han lämnat en för slutsatsdragningen helt central näringsfaktor på Karelska näset utanför sin analys. Emedan binäringarna tryggade de växande hushållens inkomster kunde befolkningstillväxten i huvuddrag fortsätta i tidigare fåror. Då sädespriset ökade under första hälften av 1800-talet försvärades samfamiljernas liv, och levnadsbetingelserna beskars. Samfamiljernas ”överloppsbefolkning” hade dock möjlighet att få sin utkomst i S:t Petersburg, och denna möjlighet utnyttjades av många kvinnor och män utan familj. Antalet personer som ansökt om pass till S:t Petersburg uppvisade en jämn ökning under 1800-talets första hälft, vilket träffande vittnar om en kris i befolknings-, närings- och familjestrukturen i socknarna på Karelska näset. Migrationen till S:t Petersburg var en slags säkerhetsventil, som höll familje- och näringsstrukturen vid liv på näset ända till senare hälften av 1800-talet.

Under de sista tjugo åren av Partanens forskningsperiod inträffar många intressanta fenomen i anslutning till familjestrukturen och näringarna, vilka författaren emellertid inte tagit sig an. En sådan fråga hänför sig till livegenskapens avskaffande i Ryssland år 1863. Fram till år 1870 fylldes S:t Petersburg av arbetssökande, tidigare livegna, och sysselsättandet av finska bönder, vare sig de kom från Karelska näset eller från övriga Finland, var inte längre självklart. Vad skedde i denna situation med familjestruktur och näringar hos allmogen på Karelska näset? Förklarar de problem som denna förändring föranledde för sin del t.ex. den allmänt kända ökningen av våldsbrott, som inträffade enkannerligen i de södra delarna av Karelska näset under senare hälften av 1800-talet?

Partanen konstaterar – delvis motsägelsefullt – i det sammanfattande kapitlet att binäringarna egentligen inte sammanhöll samfamiljerna, utan i själva verket till och med fungerade som impuls för bildandet av eget hushåll (s. 170). Han anser, i likhet med professor *Antero Heikkinen*, att missämja var den mest betydande faktor som orsakade samfamiljernas upplösning. Man bör dock ställa sig frågan vart ett dylikt äkta par, som lämnat

sin samfamilj, slutligen kunde ta vägen, då delning av hemman var förbjuden och utflyttning till S:t Petersburg inte längre var ett lika självklart alternativ som tidigare. Partanen anser att hushållens sammansättning på Karelska näset framför allt bestämdes av juridiska faktorer samt av familjernas inre endräkt. Själv ville jag förklara förändringarna utgående från samfamiljernas näringar och ekonomiska ställning.

Jyrki Paaskoski

Spanska Nordenbilder

Peter Stadius, *Resan till norr: Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900*, 217 s., Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 164. Finska Vetenskaps-societeten, Helsingfors 2005.

Denna doktorsavhandling i historia, framlagd vid Helsingfors universitet, är på ett plan en undersökning av åtta spanska resenärer i Norden under åren 1887–1911. På ett annat plan är det en studie av en större och mer metaforiskt fattad resa, nämligen rörelsen hos ”Norden som en mental geografi”, som författaren Peter Stadius kallar det, alltså de föreställningar som fanns i Spanien, men också i andra delar av det latinska Europa, under årtiondena närmast före första världskriget.

Peter Stadius avhandling behandlar en relativt liten korpus av litteratur; spanska Nordenresenärer är ingen stor grupp. Historiskt sett, skriver han själv, är det ”närmast en kuriositet”. Men han har dock valt att skriva en avhandling, och valet är enligt min mening motiverat. Denna grupp resenärer utgör en del av en större grupp Nordenskildrare från andra länder under olika tider i ett flertal genrer och konstarter, från de diplomatiska rapportörerna till 1900-talets fotografer och nyhetsrapporterande TV-team. Tillsammans formar dessa kommentatorer nationella och regionala stereotyper som i sin tur utgör legitimerande och styrande inslag i de attityder och synsätt som historiskt formas mellan olika nationer och grupper. Dessa är väsentliga för att förstå och förklara motsättningar och konflikter både inom och mellan stater. Studien behandlar således någonting angeläget.

Avhandlingen har nio kapitel och består av tre delar, en kallad ”Inledning”, med två kapitel, en del 1 om ”Norden i tanke och bild” med tre kapitel, och en del 2 om ”Resan till norr” med fyra kapitel.

I den inledande delen behandlas teoretiska utgångspunkter och metod. Här bekänner sig Stadius till en ”diskursiv historiesyn”, alltså att fokus ligger på tiden och det intellektuella sammanhanget snarare än på texten som

(konst)verk. Den självklara referenspunkten är Edward Saïds *Orientalism* (1978). Men Stadius anknyter också till den komparativa litteraturforskningen, som arbetade i opposition mot den nationalistiska kultursynen, med exempelvis Georg Brandes som en tidig företrädare. Denna äldre komparativa ansats vill Stadius kombinera med nyare metoder inom kulturforskningen: postkolonial teori, ”läsning” av verkligheten som text, *thick description à la Clifford Geertz* med mera. Stadius talar om en epokförståelse som texterna skall ge genom hans analys. Det påminner en del om det program som länge omhulldats inom svensk idé- och lärdoms historia, att förstå sammanhanget. Reseskildringar är, deklarerar han, ”frukter av ett system av grenar, stammar, rötter och jordmån”, organiska metaforer som krymper författarens subjekt en del, ett offer som kommer med själva metoden. Han pekar också på ambitionen att nå en pluralistisk förståelse – i viss opposition mot Saïds starka dualism mellan öst och väst tänker sig Stadius att flera mindre teman kan framträda i bilden av det nordiska Andra. Det är ett viktigt påpekande, om inte annat så för att Norden inte är något enhetligt.

Peter Stadius försöker också ringa in vad reseberättelsen är för typ av text och hur den förhåller sig till romanen. Han delar den uppvärdering som gjorts på senare tid av denna genre. Han sticker ändå inte under stol med att reseskildringen är en amorf och svåravgränsad genre där trovärdighetsfrågor och spänningar mellan ”det sköna” och ”det enkla” haft stor betydelse. Formen har varierat, exempelvis har brevformen varit vanlig. Här diskuterar Stadius även vad han kallar ”avbildningens” politik, inspirerad av postkoloniala teoretiker som Maria Todorova (*Imagining the Balkans*, 1997) och Larry Wolff (*Inventing Eastern Europe*, 1994). Han inspireras också av begreppshistorien, närmast i Reinhart Kosellecks efterföljd.

Efter inledningen följer del 1, som anger de bredare ramarna för de föreställningar som framkommer i reseskildringarna. Kapitel 3 ägnas åt göticismens mytologi, enligt vilken goterna utvandrat från Norden och befolkat Iberiska halvön. Här talas också om upplysningens klimatlära och utkorandet av Norden till frihetens urhem (Montesquieu). Protestantismen och kylan i norr kunde både förknippas med flit och energi och med skepsis mot vidskepelse; Voltaires ”Ijuset från norr”, låt vara använt om Katarina II. ”Det upplysta Norden” blev efterhand en schablonbild, som levt vidare, men som man också kunde förhålla sig till och värdera på flera olika sätt, även bland de spanska kommentatorerna.

Romantikens och 1800-talets Norden blev ibland mer kritiskt skildrat från kontinenten. Man jämförde graden av civilisation och förfining och kunde finna Norden barbariskt och efterblivet, medan andra kunde tolka samma egenskaper som uttryck för äkthet. ”Dimma” var ett ord som ofta användes. Okunskapen om Norden var djup och utbredd. Men i dimmorna fanns en Ossiangestalt, och där fanns en nordisk fornvärld som omhulldades av romantikerna.

I kapitel 4 skildras det nordiska kulturklimatet i Latineuropas metropoler Paris och Madrid. Det visar sig främst vara dramat som uppmärksammas. Ibsen, Björnson och i någon mån Strindberg spelas och innehållet i deras pjäser diskuteras. Särskilt Ibsens problematiska gestalter – doktor Stockmann, Brand, fru Alving, Nora. Men receptionen tycks – i varje fall i Stadius förståelse – övervägande ha varit skeptisk i Paris, och likartad i Madrid: alltför dimmigt och dunkelt. Kanske överdrevs också symbolismen av uppsättningarna. Stadius erkänner dock en mer positiv attityd i Katalonien. Anarkister och radikaler är också förjusta; ”avantgardismen” i norr var inte dunkel. Det var den praktiske Ibsen som lockade. Men Ibsen-receptionen var komplicerad, och han hade beundrare även i Spanien.

I Katalonien identifierar Stadius en sannskyldig ”nordmani”: Wagner, Nietzsche, Ibsen och Strindberg presenterades i tidskrifter och i en modernistiskt inspirerad debatt. Översättningar från nordliga språk var vanliga. Nordenvurmen följdes av en arisk rasideologi och en viss sympati för anglo-amerikansk imperialism.

I kapitel 5 diskuterar Stadius vad han kallar en nord-sydlig tankefigur. Begreppet ’tankefigur’ varken definierar eller problematiserar han emellertid, och begreppets upphovsman John Asplund nämns inte, vilket gör det en smula oklart vilket djup, eller vilken intentionsnivå, begreppet har i hans framställning. I alla händelser används det för att dyrka upp föreställningar om ras och dekadens, där sydligt står mot nordligt. Här följer en på det hela taget traditionell sekvens av namn, från Sven Nilsson och Anders Retzius via Gall, Wagner och Haeckel till Houston Stuart Chamberlain. Bland de mindre självklara namnen är den amerikanske Spencerepigonen Carlos C. Closson, vars *The Hierarchy of the European Races* (1897) utgick från den franske antropologen Georges Vacher de Lapogues rasindelning, som placerade de nordliga arierna överst.

I dekadensdebatten uppmärksammar Stadius sociologen Edmond Demolins, som beskriver hur skolor och fostran främjas i anglosaxiska områden medan den eftersätts i de latinska länderna. Andra framförde historiska argument: reformationen, överdriven individualism, svaga regeringar och furstar, osäker ekonomi, analfabetism, sjunkande ”vitalitet”. Mot detta stod de ariska övermänniskorna i norr. Denna bild reproducerar i stort sett den götiska renässansens i Norden ett sekel tidigare, men den framfördes i söder!

En lösning, men också ett hot, blev ”europeisering”. En annan motrörelse tog form genom panlatinismen från omkring 1850, en brokig strömning som bland annat innehöll den regionalistiska *felibre*-rörelsen som knöt an till det occitanska arvet och var utbredd i Katalonien. På den konservativa sidan av panlatinismen var Angel Ganivet en företrädare. Han spådde en ljus framtid för Spanien och knöt an till Don Quijotes stridbara moralisk och till en katolsk spiritualitet som stod i kontrast till vad han ansåg vara den nordliga protestantismens materialism. Ganivet var verksam som diplomat i Finland på 1890-talet innan han begick självmord och är en av de få huvudfigurerna

i denna avhandling om vilken det i den tidigare litteraturen finns någon nämnvärd anknytning gjord till Norden.

Del 2 inleds (kapitel 6) med en skildring av det politiska sönderfallet i Spanien under 1800-talets andra hälft och hur landet fördes in i en akut kris genom förlusten kriget mot USA 1898. Detta förstärkte den redan pågående debatten i Spanien om vart landet var på väg. En "katastroflitteratur" växte fram; Spanien liknades vid det fallande romarriket. Men lika snart kom också en "regenerationslitteratur", som anvisade recept för hur Spanien skulle hantera sina svårigheter. Denna litteratur innehöll både modernitetskritiska och fanatiskt katolska inslag – Darwin ratades exempelvis – men också mer modernistiska.

I kapitlet presenteras också de resenärer som studien inledningsvis sägs handla om. Fyra av dessa – de Buen, Montaldo, Lazúrtegui, Pulido – betecknas av Stadius som modernister. Andra kallar han "de mistrogn": Ganivet, Zayas, Mendívil. Navarro intar en mellanställning. Här omtalas resandets praktiska villkor: restider, avstånd, språkförbistring, guideböcker, itinerarier, resandets mödor och (hälso)risker. De åtta reste i olika sammanhang: som diplomater (Ganivet, Zayas), som sjöofficer (Mendívil), som forskare på kongress (Lazúrtegui, Pulido), som medpassagerare på ett skolfartyg (de Buen, Montaldo).

I kapitel 7 går Stadius igenom innehållet i de åtta reseskildrarnas nordiska produktion, oftast ett enda arbete, men hos främst Ganivet något fler. Här behandlar Stadius resenärernas syn på natur och klimat, den starka växlingen mellan mörker och ljus, vinterkölden, folkkaraktären – enkelheten, hårdigheten, den låga brottsligheten, lugnet, förnuftet – moralen/omoralen (exempelvis kvinnors frigjordhet), mat och dryck (smörgåsborden, supandet), kulturen och undervisningssystemet (universiteten i norr framhölls som märkvärdiga institutioner), samhällslivet och politiken (där jämlikheten poängteras, liksom den starka demokratiska känslan). Ett återkommande tema är vetenskap och teknik. Tågen i norr är bekväma, går i tid. Nordborna ansågs mycket tekniskt begåvade och teknikvana; redan vid 1900-talets början kunde man se Helsingforsfamiljen samlad kring sin telefon, och den sydlige besökaren kommenterar häpet: "Telefonen här är lika vanlig som hushållsredskapen; den är som en person bland andra i vilken diskussion som helst." (s. 183.)

I kapitel 8 – alltför sent, egentligen; dispositionen i denna bok kunde med fördel ha varit den rakt omvända: texterna först, diskussionen efterhand – är det så till slut dags för en grundligare analys av de åtta resenärerna och deras texter, avhandlingens "källkorpus", som det heter i litteraturförteckningen. Här har Stadius byggt upp det mycket kring författarnas "textuella strategi", deras tonläge och attityd. Han urskiljer tre centrala "beskrivningsmodeller". En "traditionalistisk" finns hos Zayas och Mendívil och i viss mån Ganivet. Här tycks traditionalismen i beskrivningen av Norden gå hand i hand med ett konservativt försvar av det katolska. En "progressiv" modell finns hos de

flesta författare. Här är det fråga om beundran inför det moderna undret i norr, nära kopplat till kritik av förhållandena i Spanien (fast om denna starka och långvariga tradition i kontinental Nordenbild får vi i övrigt inte veta mycket). I denna anda skildras Norden av Buen, Montaldo, Lazúrtegui, Navarro, Polito. Slutligen finns en ”patriotisk” bild hos Ganivet, som den ende. Här förenas kritiken av den protestantiska och ariska världsdominansen med en reformvilja riktad mot katolicismens och Latineuropas föregivna efterblivenhet, som han även anser överdriven.

I kapitel 9, slutligen, försöker Stadius summera sina intryck och talar då om Norden som dystopi och utopi, och om en ambivalens hos författarna: ”Reseskildringarna från norr är alla på något sätt ... hatkärleksförklaringar till hemlandet Spanien.” Det är klokt sagt, men tanken framförs i bokens sista skälvande andetag och hade med fördel kunnat genomsyra analysen från början.

Avhandlingen är vad gäller hantverk och akribi överlag väl genomförd. Det hindrar inte att den innehåller vissa inadvertenser och rena korrekturfel förekommer tyvärr inte så sällan. Några exempel: Namn är här och var felskrivna (t.ex. Bilberg s. 46, Björnson s. 171, von Haller s. 57, 209). Titlar på vissa skrifter har blivit förvrängda (Montesquieus *Persiska brev* får heta *Perserbrev*). Litteraturlistan har inkonsekvenser och vissa titlar saknar angivelse av ursprungligt utgivningsår. Strindbergs *I Hafsbandet* (1890) är en roman, ingen pjäs som sägs (s. 80), försåvitt nu inte någon obskyr katalansk dramatisering gjordes. I kapitel 4 och 5 förekommer talrika hänvisningar till artiklar i press och tidskrifter vilka saknas i bibliografin. Förklaring ges ej, kan det röra sig om sekundärciteringar? Nu får vi inte veta. Inget av denna modesta akribi-svikt hindrar emellertid förståelsen.

Tidigare forskning ges en nöjaktig beskrivning, särskilt den tidigare rese-teoretiska litteraturen refereras, åtminstone i valda delar. Men det finns också forskning som hade varit relevant som Stadius inte nämner och synbarligen heller inte påverkats av. De studier som finns exempelvis om franska resenärer i Norden kunde ha varit värdefulla att jämföra med, inte bara V i n c e n t F o u r n i e r s *Lutopie ambiguë* (1989) om franska Skandinavienresenärer omkring 1900 som han med rätta åberopar, utan också de många tidigare representationerna, fångade exempelvis i den stora utställningsvolymen *Le soleil et l'étoile du Nord* (1993). Bland finländarna vill jag särskilt nämna S v e n H i r n, vars bok om *Imatra som natursevärdhet till och med 1870* (1958), är en tidig och jargongbefriad föregångare till mycket av den mest avancerade konstruktivistiska litteraturteoretiska analysen från 1980- och 1990-talen. R a o u l G r a n q v i s t s mångåriga forskning om imagologi och stereotyper i reselitteraturen är heller inte representerad trots att han även behandlat Finland. Att redovisa tidigare forskning skall naturligtvis inte uppfattas som ett rent lärdomsprov, men i dessa skrifter skulle Stadius också ha kunnat få stöd för kompletterande tänkesätt i analysen och exempel på ett aktivt bruk av den postkoloniala teorin.

Det skulle han ha kunnat få också genom att vidga det teoretiska intresset till att omfatta radikalt andra typer av tolkningsmodeller. En linje i forskningen om reseskildringarna utgår exempelvis från en närmast religiös eller magisk dimension hos det beskrivna som inte känns alldeles avlägsen när man läser de exotiska iberiska skildringarna av Norden. Denna dimension kan vara väsentligen religiöst inspirerad som i de medeltida texter som Mary B. Campbell analyserar i *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400–1600* (1988). Men den kan också avse "fantasmen" i skildringen av den orientaliska despotismen, som Alain Grosrichard frilade för mer än ett kvartssekel sedan i *Structure du sérail: La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique* (1979). Rent allmänt är Stadius hänvisningar till den postkoloniala litteraturen mer en gest än en verklig användning av texterna från denna forskning, som under de senaste tjugo åren hunnit bli mycket omfattande.

Problematiseringen av det egna angreppssättet är också något som skulle ha kunnat fördjupas. Avhandlingens titel innehåller ordet "bild". Vad är en bild? Vad är inte en bild? Kvalificerar alla texter? Duger vilken utsaga som helst? Vems är bilden? Det är en ganska klasslös och könsbefriad resenär som framträder, även om det råkar röra sig om åtta hyggligt välsituerade män.

Talar man om Nordenbilder undrar man förstås: Vad är Norden? Finns Norden? Var ligger det i så fall? På sidan 90 skriver Stadius att de katalanska modernisterna tänkte sig Norden som en region, eller ett litterärt *topos*, som började i norra Frankrike och sträckte sig upp mot Ishavet. I denna bild skulle den skandinaviska litteraturen ha intagit en betydande roll som identitetsfaktor. På andra platser talar Stadius om det "kärneuropeiska" (s. 39) från vilket det nordliga skiljer sig. Denna europeiska kärna har en oklar geografi – kanske är det därför han talar om "tankefigur", även om han lika gärna kunde tala om "Europa" som en idealtyp i Webers mening. Alldeles klart är dock att detta kärnområde innesluter åtminstone delar av Frankrike och Tyskland, det vill säga samma områden som ingår i den katalanska "nordlighetsdiskursen", ett begrepp Stadius använder. Det är kanske detta han tänker på när han talar om diskursiv historiesyn (s. 9), att diskursen syftar på det tänkta snarare än på det fysiskt förhandenvarande. Resultatet blir i just detta avseende förvirrande. Av sammanhanget framgår dock att Nordenbilder nog borde betyda bilder av Norden i mer kvalificerad mening, alltså de nordiska länderna; här är han befriande inklusiv, låt vara att Finland framträder något starkare än grannländerna i väster. Samtidigt är litteraturen som verkligen skildrar denna region blygsam. Hur jämförbar är den överhuvudtaget med den mer allmänna diskurs om det nordliga Europa som förekom i Madrid och Barcelona? Vad är det för slags Norden vi skall tänka på när Nietzsche har större hemortsrätt än Sibelius (för att nu ta en samtida finländare som saknas i personförteckningen)?

Man kunde också ha önskat fler jämförelser med tidigare försök att skildra Norden, och tidigare försök att skildra hur Norden skildrats. Hur lika, el-

ler olika, är de spanska resenärernas Nordenbilder i förhållande till andras, förr eller senare? Glädjande nog är Henriette Klimeanns färska avhandling *Koordinaten des Nordens* (2005) om de tyska resenärerna citerad, liksom Pär Eliassons idéhistoriska studie om vetenskapliga resenärer i norr, *Platsens blick* (1999). Men andra viktiga texter saknas, exempelvis den uppsättning analyser – av bland andra Matti Klinge – som samlades i boken *I kontinentens utkant* 1986. Arne Ruths essä i *Daedalus* 1984, som diskuterar Sveriges *Sonderweg* i amerikansk efterföljd, kunde ha erbjudit utgångspunkter, bland annat hur Nordens olika delar är allt annat än homogena utan snarare växlar mellan tyskt, ryskt och amerikanskt, och att själva begreppet ”Nordenbild” därför i sig rymmer sprängstoff och ett behov av differentiering. Varför måste Karelen föras under samma rubrik som Kristiania? De Nordenanalyser som gjorts exempelvis i ett specialnummer av *Den tyske historiker* (1994) och i den stora utställningen om *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (1998), lyser också med sin frånvaro. Komparationer är inget självändamål, men tyngden, originaliteten och stereotypen i de spanska bidragen skulle bli synligare om deras fondbild ägnats något större omsorg.

Varför beskrevs Norden på det sätt det som det gjordes av spanjorerna? (s. 7), är den fråga som Stadius uppställer i början av sin analys. Han kallar det sin ”centrala frågeställning”. Det är en mycket tyngre och svårare fråga än den mer grundläggande ”hur beskrevs det?”, som han också ställer. Den senare frågan har han ganska nöjaktigt besvarat. Den iberiska Nordenstereotypen under det sena, men ganska imponerande och säregna, nordiska industrigenombrottet under årtiondena före första världskriget har här fått sin engagerade uttolkare. Frågan om varför hänger fortfarande i luften. Eftersom det var en stereotyp som blott reproducerades, kunde man svara. Men det är ett cirkelargument. Vad Stadius visar, om än indirekt, är snarast hur svagt införstådda de spanska resenärerna var med den existerande reselitteraturen från norr.

Svaret på frågan ”varför?” skulle kunna ha att göra med hur dessa texter användes, eller hur de var avsedda att användas. Detta är en aspekt på Nordenbilderna som Stadius knappast alls berör: texternas genomslag i Spanien, alltså det vi brukar kalla reception och om vilken det finns en hel litteratur, både empirisk och teoretisk. För det hade krävts en delvis annorlunda undersökning, men med tanke på Stadius starka intresse för Nordendiskursen i de sydeuropeiska metropolerna kunde han ha funderat något mer över vad det var som författarna egentligen ville åstadkomma – och vad de åstadkom. Indirekt får man nu intrycket att de texter han analyserar inte betydde särskilt mycket alls.

Det betyder ju inte att de saknade en avsikt. Om Norden var en utopi – som Vincent Fournier konstaterar i sin analys av de samtida franska Skandinavienresenärerna – så är det kanske just det utopiska som svarar på frågan ”varför?”. I utopins hela tradition ligger ju att den fungerar som en kritik av

det befintliga. Så, i stället för att fundera över texternas klangbotten i den nordiska verkligheten, skulle en textanalys av detta slag kanske hellre riktas mot författarnas politiska och sociala verklighet, alltså Spanien och Katalonien. Stadius säger det själv, som sagt, men alltför sent: ”Reseskildringarna från norr är alla på något sätt ... hatkäreleksförklaringar till hemlandet Spanien.” Nu står analysen av debatten i Madrid och Katalonien ganska fri från de åtta resenärernas texter. Det positiva med detta är att det, som vanligt, finns forskning kvar att göra.

Detta är en avhandling om ett ovanligt ämne, förut i ringa grad utforskat, om mötet mellan två europeiska periferier. Stadius har närmat sig det med en nyfikenhet på nya teorier och metodiska redskap, men också i en betydande trohet mot äldre forskningsriktningar och deras bidrag. Han har utfört ett hårt avgränsat projekt, men fördelarna med denna stränghet ligger i att han klart visat på källornas innehåll. Det komparativa elementet, som han i princip bejakar, kunde om det genomförts mer energiskt ha berikat analysen. Resultaten visar på en tydlig användning av Norden i ett visst och kritiskt skede av spansk politisk och ekonomisk utveckling ca 1900 efter den slutliga nedgången för det spanska imperiet. Undersökningen är gedigen, framställningen tydlig och klar. Den är ett förtjänstfullt bidrag till vår förståelse av Norden i omvärldens ögon.

Sverker Sörlin

Myter om bilder

Jürgen Trimborn, *Leni Riefenstahl, Filmskapare i tredje rikets tjänst*, 383 s. Historiska media 2005.

Få filmare har blivit så omstridda och deras verk tolkade i så symboliskt laddade termer som Leni Riefenstahl och hennes filmer. Hennes kändaste filmer var *Triumph des Willens* som behandlade NSDAP:s partidag i Nürnberg år 1934 och *Olympia* som i två delar dokumenterade de olympiska spelen i Berlin år 1936. Jürgen Trimborn, en ung film- och teatervetare från Köln, har i ett ambitiöst projekt skrivit en underhållande och lättläst biografi över Nazitysklands estetiskt sett främsta dokumentärfilmare, en biografi som sträcker sig från Riefenstahls barndom till hennes hundraårsdag 2002, det år boken utkom på tyska.

Leni Riefenstahl föddes i Berlin år 1902 i en familj som enligt Trimborns terminologi sakta arbetade sig in i medelklassen; i praktiken betydde detta att familjen från att ha varit hantverkare blev handelsmän. I det kortfattade bakgrundskapitlet lyfter Trimborn fram vissa arketypiska drag som psykologiserande historiker ibland velat se som förebud till nazismen i det wilhelmska tyska samhället, såsom den auktoritära fadern och motsättningen mellan stad och landsbygd. I samband med den korta beskrivningen av första världskriget förbigår författaren de svåra tiderna i Berlin strax efter kriget. Leni Riefenstahl sändes till en internatskola vintern 1919–1920. Trimborn ser detta enbart som en uppfostringsåtgärd för att hindra henne från att studera dans och beaktar inte alls möjligheten att fadern också försökte skydda sjuptonåringen från nöd och oroligheter i Berlin.

Riefenstahl gjorde under 1920-talet två karriärer, först som modern dansös och sedan som fysiskt vältränad skådespelerska. På förvånansvärt kort tid – hon hade inlett sina dansstudier först i de övre tonåren – lyckades hon inleda en beaktansvärd karriär som solodansös. Hon var vältränad och konstnärlig, och hon besatt en vilja av järn, men hon var enligt den samtida kritiken tekniskt ofärdig och självhävdande, vilket gjorde hennes konstnärliga insats ofullständig. För att ta sig fram utnyttjade hon varje personlig kontakt till fullo och stöddes av kulturintresserade manliga finansärer. Riefenstahl dansade på medelstora scener i Tyskland, Österrike och Tjeckoslovakien. Hennes program var ett 90 minuters soloframträdande. Det drog publik, och hon erhöll betydande gager. Den bristande tekniken tog fysiskt ut sin rätt, och efter ett drygt år av framgång drabbades hon i juni 1924 av en knäskada som fick henne att avsluta sin danskarriär.

Leni Riefenstahl debuterade som skådespelare i filmen *Der Heilige Berg* år 1926. Enligt Trimborn lyckades hon nästla sig in också i filmvärlden genom goda kontakter och stor viljestyrka. Under dessa år hade äventyrliga bergsfilmer blivit en populär genre, och med Leni Riefenstahls intåg infördes en

romantisk dimension i filmerna. Hon var vältränad, närmast atletisk, och klarade av de klättringsscener och strapatser som behövdes. I filmen *SOS – Eisberg* från år 1933 hoppade hon ned i det iskalla havet utanför Grönland från ett flygplan. I filmen *Das Blaue Licht* från 1932 lyckades Riefenstahl förverkliga en helt egen film, där hon både regisserade och spelade huvudrollen. Trimborn understryker att denna film delvis gjordes i samarbete med Béla Balázs, en ungersk judisk filmteoretiker som efter Hitlers maktövertagande flydde till Moskva. Trimborn betonar de politiska aspekterna i att Riefenstahl strök Balázs ur produktionsuppgifterna efter 1934, men som filmvetare kunde han också ha reflekterat över Balázs filmteoretiska inflytande. Denne hade skrivit om närbilder och belysning samt debatterat filmens väsen med bl.a. Sergei Eisenstein under 1920-talet. Riefenstahl placeras aldrig in i sin filmhistoriska kontext.

För Riefenstahl innebar 1930-talet hennes absoluta höjdpunkt. Vid samma tid som *Das Blaue Licht* producerades bekantade hon sig med Hitler; hon läste *Mein Kampf*, hon såg honom på ett valmöte och hon rycktes med i den nationella yran. Härefter kontaktade hon honom, och de blev uppenbarligen personliga vänner, varefter Riefenstahl fram till krigsutbrottet hade tillträde till den nazistiska elitens inre krets. På direkt order och uppmaning av Hitler gjorde hon filmatiska dokumentärer om partidagarna i Nürnberg 1933 och 1934, om Wehrmacht i Nürnberg 1935 och filmerna om de olympiska spelen i Berlin 1936. Genom sin vänskap med Hitler fick hon närmast obegränsade resurser för sina projekt och kunde fritt förbigå administrationens propagandamaskineri, som leddes av Joseph Goebbels. Leni Riefenstahl anslöt sig aldrig till NSDAP, hon såg sig uppenbarligen som en konstnär i nationens tjänst. Trimborn ser henne som en konstnär som alltid varit beredd att utnyttja alla kontakter för att få förverkliga sig själv.

Detta avsnitt väcker fler frågor än svar. Hur fungerade den sociala arenan i Berlins konstnärsvärld på 1920- respektive 1930-talet? Hur skapades kopplingar mellan filmare, finansärer och politiker? Vilken var egentligen Riefenstahls sociala position då Hitler verkar ha tagit emot henne så förbehållningslöst i sin krets? Vilka var den nazistiska rörelsens gränser, vad betydde det att vara nazist? Det är frågor som aktualiseras vid de antydningar till skuldresonemang som förs, men Trimborn antyder inte några svar. Detta är bokens huvudavsnitt, och här accentueras frågan om bristande historisk forskarutbildning. Boken baserar sig i första hand på Riefenstahls år 1987 publicerade *Memoiren* samt på litteratur, Goebbels dagboksanteckningar, publicerade intervjuer från efterkrigstiden och en del samtida tidningsmaterial. Forskningsinsatsen består ofta i att Trimborn visar att den åttiofemåriga Riefenstahls självbiografi är förskönande, direkt felaktig eller åtminstone inte överensstämmer med Goebbels anteckningar. Bristen på både källmaterial och historisk contextualisering gör att boken visserligen på detaljnivå ökar kunskapen om Riefenstahl men inte ger några bredare perspektiv eller förklaringar.

Hösten 1939 var Leni Riefenstahl uppenbarligen på direkt uppdrag av Hitler vid polska fronten för att skapa en propagandafilm för kriget. Efter 1945 var detta ett uppdrag som hon inte ville beröra, och Trimborn låter här ett gott uppslag bli behandlat utgående från ganska spekulativa uppgifter. Efter att ha blivit vitne till en massaker på civila judar, vilken hon uppenbarligen personligen protesterade mot direkt inför Hitler, drog hon sig försiktigt tillbaka. I stället inledde Riefenstahl år 1940 den storslagna spelfilmsproduktionen *Tiefeland* som blev färdig i ett mycket mer anspråkslöst skick år 1954. Filmprojektet slukade väldiga resurser under pågående krig, resurser som hon tilldelades direkt av Hitler, men hon kollapsade både fysiskt och psykiskt ett flertal gånger under arbetet.

Riefenstahl försökte använda sina kontakter för att befria enskilda bekanta judar ur koncentrationslägren, med varierande framgång, men använde också internerade zigenare som statister i filmarbetet. Krigstiden blir i Trimborns framställning ofta illa underbyggd. Riefenstahl försökte efteråt konsekvent hävda att hon alltid varit en opolitisk konstnär, vilket gör hennes självbiografi mycket otydlig då det gäller denna tid.

Krigsslutet innebar en katastrof för Riefenstahl. Hon hade definitivt skapat bilden av Nazityskland genom sina filmer, men frågan var vilken roll hon hade haft i att skapa själva rörelsen. Hon fängslades ett flertal gånger och hennes egendom beslagtogs varpå följde drygt trettio år av olika slags rättsprocesser. Först genomgick hon fyra olika denazifieringsprocesser, dels beroende på byråkratiska motsättningar mellan de olika förvaltningar som segrarmakterna byggde upp, dels för att hon kämpade för att få full äganderätt till sitt gamla hus och till sina filmer. Hon processade om filmrättigheterna in på 1960-talet och fortsatte med att väcka åtal mot allt hon såg som förtal i massmedia långt in på 1970-talet. Själv påstod hon att det gällde ett femtiotal processer och att hon vann dem alla.

Leni Riefenstahl levde enligt Trimborn under 1950-talet i ett slags utstött elände. Hon lyckades dock med egna pengar färdigställa filmen *Tiefeland*, och hon hade ett antal nya filmprojekt på gång som dock aldrig genomfördes, då hennes nära koppling till nazisteliten var alltför belastande. Också här saknas en kontext. Hur såg hennes sociala nätverk ut? Hur låg hon ekonomiskt jämfört med andra ensamstående kvinnor som skulle försörja sina mödrar? I början på 1960-talet hade hon råd att resa till Afrika där hon lyckades manövrera sig fram till Nubafolket i södra Sudan, ett isolerat bergsfolk som bar upp uråldriga traditioner. Efter flera resor, under vilka hon lyckades bli accepterad och vän med folket, publicerade hon på 1970-talet två bildverk om stammarna, böcker som dels fick ett begeistrat mottagande, dels anklagades för att bära upp en fascistisk, kroppsligt fysikfixerad estetik.

Leni Riefestahl blev 101 år gammal, och under de sista åren togs hon i kraft av sin ålder till heders av kultursamfundet. Under 1990-talet arrangerades det retrospektiva utställningar världen över och hon fick åter okritiserad stå i

centrum. Den pigga gamla damen blev i sig själv en sevärdhet och en levande legend.

Sammanfattningsvis är Jürgen Trimborns bok om Leni Riefenstahl en fascinerande läsning, inte minst eftersom hennes levnadsöde var så fantastiskt. Boken innehåller mycket av intresse, men som historiker saknar man all slags kontextualisering gällande film, sociala förhållanden, ekonomi och politik. Försöket att kritiskt granska den bild av sig själv som Riefenstahl byggde upp efter kriget blir ibland intressant men utgörs till för stor del av ett kontextlöst sökande efter felaktigheter.

Joachim Mickwitz

FRÅN FÄLTET

Historiska föreningen 2004

Historiska föreningens verksamhet har under det nittionde verksamhetsåret år 2004 fortgått enligt tidigare riktlinjer, även om fondernas tillväxt medfört både möjligheter och förpliktelser till nya verksamhetsformer. *Historisk Tidsskrift för Finland* utkom med sin årtionionde årgång. Föreningen har under året sammankommit till två möten samt tio föredrags- och programaftnar. Styrelsen har sammankommit åtta gånger. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 15 och 80 personer med ett medeltal på drygt 33 personer (27 personer föregående år, 32 år 2002). Föreningens möteslokal har varit Vetenskapernas hus i Kronohagen.

Möten

Värmötet hölls 14.4.

Höstmötet hölls 24.11.

Seminarier, föredrag och övriga program

- 28.1 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.lic. Mirrka Lappalainen, *Det onda adelsväldet? Stormaktstidens adelsvälde i historiskskrivningen* (20 personer).
- 14.2 Svenskspråkig programdag vid de V Finska historiedagarna. Föredragshållare var: prof. Peter Aronsson, Linköping, *De historiska romanerna och landskapets platser: Visby medeltidsstad, Arnland och Vilhelm Mobergs utvandrabygd*; professor Olle Ferm, Stockholm, *Fanns det någon humor på medeltiden?*; prof. Matti Klinge, Helsingfors, *Runeberg och historien*; fil.mag. Derek Fewster, Helsingfors, *Från Ruunulinna till Kumpujen yöstä – Finlands forntid i teater och litteratur 1830–1930* samt fil.mag. Pia Forssell, Helsingfors, *Från medeltid till samtid – Fredrika Runebergs historiska romaner* (72 personer).
- 10.3 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil. dr Alexej Komarov, *Sovjetunionen och Norden under kalla kriget* (15 personer).
- 17.3 Programafton på Finlands arkitekturmuseum, fil.mag. Kim Björklund, *Hilding och Eva Ekelunds 'Grand Tour' till Italien 1921–1922*. Under kvällen kunde föreningens medlemmar även beskåda för tillfället framlagda originalskisser från paret Ekelunds resa (20 personer).

- 14.4 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.lic. Rainer Knapas, *Diktaren och naturen – 'Das Landgut Monrepos' av L.H. Nicolay och 1700-talets trädgårdsdikt* (27 personer).
- 15.5 Vårexkursion till Sääksmäki. Under exkursionen besöktes herrgården Voipaala (föredrag av Kari Rydman), Rapola fornborg (föredrag av Derek Feuster), Sääksmäki kyrka (föredrag av Kari Rydman, Emil Wikströms kontnärshem och ateljé Visavuori (svenskspråkig guide) samt skämttecknaren Kari Suomalainens museum. Sääksmäkibon Kari Rydman ledsagade exkurrenterna under hela programmet på orten (15 personer).
- 13.8 Det första Jarl Gallén-prisets utdelning samt pristagarens föredrag. Föreningen deltog i arrangemangen och planeringen tillsammans med Glossa – sällskapet för medeltidsforskning, Finska Historiska Samfundet, Centrum för Norden-studier (CENS) och Renvall-institutet. Historiska föreningen presiderade själva prisutdelningssceremonin. Det första Jarl Gallén-priset tilldelades prof. Sverre Bagge (Bergen) som höll sin föreläsning efter prisutdelningen (80 närvarande).
- 22.9 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, fil.mag. Caesar Paterlini, *Från toppstyrd marionettdocka till opinionsbildande medborgar rörelse – FN-förbundet i Finland åren 1954–1968* (15 personer).
- 13.10 Albert Edelfelt-seminarium och museibesök. Föreningen arrangerade ett seminarium med följande föredragshållare: fil.lic. Rainer Knapas, *Albert Edelfelt – historiografi och hagiografi 1905–2005*, fil.mag. Marina Catani, *Edelfelt som historieforskare eller -förfalskare? Drottning Blanca under lupp*, fil.lic. Marie-Sofie Lundström, *Spanien såsom Edelfelt såg det*, fil.mag. Maria Vainio *Albert Edelfelt, Gunnar Berndtson och den nyländska idyllen* samt fil.mag. Michaela Bränn, *Albert Edelfelt – svenskhets och nyländskhet*. Efter seminariet besökte deltagarna jubileumsutställningen *Albert Edelfelt 1854–1905* på konstmuseet Ateneum, under ledning av Rainer Knapas och Maria Vainio med inslag av Marie-Sofie Lundström (56 personer).
- 13.10 Föredragsafton på Vetenskapernas hus, författaren Erik Wahlström, *Den fiktiva och den historiska Uno Cygnaeus* (15 personer).

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 1 hedersmedlem, 209 aktiva och 168 understödande medlemmar. Totalt 378 medlemmar (395 föregående år, 410 år 2002).

Intäkter

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 30 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 20 euro. Frivilliga stödavgifter uppbars för sammanlagt 285 euro (280 euro).

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.mag. Derek Fewster, viceordförande fil.dr Alexandra Ramsay, ledamot och sekreterare fil.mag. Kim Björklund, ledamot och ekonom fil.mag. Michaela Bränn, ledamot fil.stud. Laura Mattsson, ledamot fil.mag. Aapo Roselius och ledamot fil.mag. Peter Stadius.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Anders Borgström, med en av Revisornernas Ab Ernst & Young utsedd personlig suppleant och fil. kand. Pertti Hakala, med fil.lic. Annette Forsén som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelades, i enlighet med dess stadgar, det trettonde Gunnar Mickwitz-priset till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Priset storlek var 1 000 euro (föregående år 1 000 euro). Årets pris tillföll fil. mag. Kjersti Øverland för hennes examensavhandling *The Failure of Freestall Housing in the GDR: An illustration of the Socialist Unity Party's unrealistic agricultural economic plans of the late 1950s*. Priset utdelades 22.11 av rektor Ilkka Niiniluoto vid en ceremoni i Helsingfors universitet, i närvaro av medlemmar ur priskommittén och föreningens styrelse samt studiekamrater till pristagaren (15 personer).

Historisk Tidskrift för Finland

Historiska föreningen utger Historisk Tidskrift för Finland. Den åttionionde årgången omfattade fyra nummer om sammanlagt 518 sidor (472 år 2003, 598 år 2002). Årgångens första nummer fokuserade på ekonomisk historia och årgångens sista nummer var ett temanummer med titeln *Svenskt föreningsliv i Finland*. Uppsatserna i årgångens två övriga nummer behandlade social-, elit-, medicin-, manlighets- och konsthistoriska teman. Innehållet fördelade sig på 20 uppsatser, två översikter samt nio rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" behandlades 16 arbeten. Sammanlagt medverkade 41 forskare i årgången med ett eller flera bidrag. Sex bidrag var översatta från finskan. Tidskriftens redaktion har bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén och redaktionssekreterarna fil.mag. Stefan Nygård samt fil.mag. Charlotta Wolff. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn.

Utgivningen har främst finansierats genom anslag av Finlands Akademi, Svenska litteratursällskapet i Finland, Expertkommittén för översättning av finsk facklitteratur till svenska, samt prenumerations- och medlemsavgifter.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi. Sidorna uppdateras kontinuerligt och föreningens möten och program annonseras även där. Fil.stud. Antti

Pokela ansökte om en praktikantplats och anställdes för en månad för arbete med digitala uppgifter. Under anställningstiden genomförde Pokela ett artikel- och författarindex för tidskriften 1984–2003.

Som medlem av Vetenskapliga Samfundens Delegation har föreningen under året haft tillgång till arbetsbord med ADB-utrustning i Vetenskapernas hus i Helsingfors.

Kim Björklund

Historiska Samfundet i Åbo 2004

Historiska Samfundet i Åbo sammankom under sitt sjuttiofjärde verksamhetsår till sju möten. Tillställningarna som besöktes av 6 till 27 personer gick dels av stapeln i Humanisticum, dels i Arken, där Humanistiska fakulteten vid Åbo Akademi numera i sin helhet är placerad. Föreningens styrelse hade följande sammansättning: ordförande fil.dr Christer Kuvaja, viceordförande professor Åsa Ringbom, sekreterare fil. mag. Benedict Sandelin, ledamot fil. mag. Marika Kivinen. Fil. lic. Laura Hollsten har fungerat som kassör.

Antalet betalande medlemmar var vid årets slut 55 personer. Professor emeritus Sune Jungar är föreningens hedersmedlem.

Föreningen ordnade följande tillställningar:

- 19.1. Fil.dr Ann-Catrin Östman och fil.mag. Anders Ahlbäck höll var sitt föredrag om finsk manlighet på 1800-talet under den gemensamma nämnaren, *Bondeidealiseri ng, finlandssvenskhet och manlighet*. Tillställningen lockade 27 åhörare.
- 9.2. Professor Jon Thor höll ett föredrag om fiskerinäringen på Island från medeltiden till idag. Föredraget hölls i samband med årsmötet.
- 29.3. Nitton personer hade kommit för att lyssna när fil.mag. Benedict Sandelin höll ett föredrag under rubriken *Den finska värnpliktsarmén 1881–1901* och fil.mag. Magnus Westerlund behandlade språkets betydelse under inbördeskriget 1918.
- 26.4. Under rubriken *I denna vår upplysta tid – fostran, stånd och pedagogiska ideal i det tidiga 1800-talets Finland* höll fil.dr Joachim Mickwitz ett föredrag som åhördes av 8 personer.
- 27.9. Fil.dr Martin Hårdstedt från Umeå universitet höll ett föredrag med 9 åhörare på plats. Föredraget berörde underhållsproblematiken under finska kriget 1808–1809.

- 1.11. Utgående från sin kommande doktorsavhandling berättade fil.mag. C h a r l o t t a W o l f f inför 11 åhörare om fransk elitkultur strax före franska revolutionen.
- 8.12. Årets sista föredrag hölls av fil.mag. P e t e r S t a d i u s och hade rubriken *Nord och syd i 1800-talets europeiska rasdebatt*. Tio åhörare var på plats.

Benedict Sandelin

Gunnar Mickwitz pris år 2005

Framlidne professorn i nationalekonomi vid Helsingfors universitet Gösta Mickwitz donerade år 1990 medel till Historiska föreningen i Finland för återupprättandet av ”Fonden till Gunnar Mickwitz minne”, instiftad 1940 till minnet av föreningens viceordförande, docent Gunnar Mickwitz (1906–1940). Gösta Mickwitz ville på detta sätt hylla minnet av sin äldre bror, som stupade i vinterkriget under de hårda striderna på Karelska näset i februari 1940. Ur fondens avkastning utdelas sedan år 1992 ett årligt pris, kallat Gunnar Mickwitz pris, åt en ung forskare ur föreningens led. Priset utdelas för en förtjänstfull avhandling *pro gradu* vid den svenska lärostolen i historia vid Helsingfors universitet.

Enligt beslut av priskommittén, bestående av professor H e n r i k M e i n a n d e r, fil.dr J e s s i c a P a r l a n d - v o n E s s e n, fil.lic. H e n r i k a T a n d e f e l t och Historiska föreningens representant, fil.mag. A a p o R o s e l i u s, tillföll priset år 2005 fil.mag. S t a f f a n S u n a b a c k a för hans avhandling *pro gradu* ”Evolutionens stora misstag. Yrjö Kokko om människans beteende i manuskriptet Sielu ja sammakko från 1959”. Enligt priskommitténs motivering erbjuder Sunabackas studie om naturvetaren och författaren Yrjö Kokkos ofärdiga och opublicerade manuskript ”Sielu ja sammakko” nya insikter i Kokkos tankegångar och livssyn. Sunabacka tolkar Yrjö Kokkos författarskap och livsåskådning genom en personhistorisk presentation som speglas mot den gryende internationella miljö- och fredsrörelsen. Det är ett ambitiöst och välskrivet arbete om ett nytt och viktigt ämne, som väl förtjänar att ytterligare utvecklas.

Priset, 1 000 euro, utdelades den 8 december 2005 av Helsingfors universitetets rektor, professor Ilkka Niiniluoto vid en solenn ceremoni i universitetets huvudbyggnad.

Lars-Folke Landgrén

Prisbelönt bok om S:t Petersburg

Professor Elena Hellberg-Hirns bok *Imperial Imprints. Post-Soviet St Petersburg*, utgiven i serien Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia (n:o 920/2003), har tilldelats det ryska Antsiferov-priset. Priset instiftades år 1995 för att hedra minnet av den berömde lokalhistorikern i S:t Petersburg Nikolaj Antsiferov, verksam på 1920-talet. Som så många andra ryska intellektuella arresterades och straffades han sedermera av sovjetmyndigheterna.

Antsiferov-priset utdelas av Ryska Kulturfonden. Beslutet fattas av en jury bestående av sjutton framstående kulturforskare och historiker både från S:t Petersburg och Moskva. Det är ett av de främsta kulturprisen i sitt slag i dagens Ryssland och det utdelades nu för femte gången. Elena Hellberg-Hirn, vars bok redan tidigare rönt erkännande i Finland, tilldelades priset den 2 december vid en högtidlig ceremoni i S:t Petersburg.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Kim Björklund, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Lars Ericson Wolke*, docent, forskare, Försvarshögskolan, Stockholm och Åbo Akademi; *Jussi Hanska*, docent, forskare, Tammerfors universitet; *Heidi Lampenius*, ped.mag., Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Joachim Mickwitz*, fil.dr, t.f. lektor, Åbo Akademi; *Eljas Orrman*, arkivråd, Finlands Riksarkiv; *Jyrki Paaskoski*, docent, forskare, Helsingfors universitet; *Benedict Sandelin*, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Ville Sarkamo*, fil.mag., forskare, Jyväskylä universitet; *Sverker Sörlin*, professor, Kungliga Tekniska högskolan.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Ville Sarkamos (övers. Nike Parland) uppsats och Jussi Hanskas (övers. Mathias Hægström) och Jyrki Paaskoskis (övers. Lars-Folke Landgrén) granskningar.

Pärmbild: Kapitulationen i Kalix 25 mars 1809 ur C.O. Nordensvan, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 1898).

Innehåll

Ville S a r k a m o: Karolinernas akillesval. Krigaräran inom den karolinska armén under stora nordiska kriget (1700–1721)	413
L a r s E r i c s o n W o l k e: Bodelning mellan bröder. Uppdelningen av den svenska och finska militären efter Fredrikshamnfreden i september 1809	439
Översikter och meddelanden	
Aleksis Kivis roman <i>Sju bröder</i> i ett pedagogikhistoriskt perspektiv. Bildningsidealen bland jordbrukarbefolkningen i Finland vid mitten av 1800-talet. Av H e i d i L a m p e n i u s	473
Granskningar	
Tuomas Heikkilä, Pyhän Henrikin legenda. Av J u s s i H a n s k a	489
Arkiv, samhälle och forskning, nr 2004:1-2. Av E l j a s O r r m a n	492
Jukka Partanen, Isän tuvasta omaan tupaan. Väestö ja kotitaloudet Karjalankannaksen maaseudulla 1750–1870. Av J y r k i P a a s k o s k i	496
Peter Stadius, Resan till norr: Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900. Av S v e r k e r S ö r l i n	502
Jürgen Trimborn, Leni Riefenstahl, Filmskapare i tredje rikets tjänst. Av J o a c h i m M i c k w i t z	510
Från fältet	514

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2005: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.